

בחזרה למכתב ראש הגולה

שי ואלטר

עיון מחודש בכללי הלוח העברי באמצע תקופת הגאונים.

1. סקירת המחקר בנושא

2. פענוח המכתב

3. המסקנות וההשערות העולות מהמכתב

4. סיכום

1) סקירת המחקר בנושא חיתום הלוח

בשנים האחרונות שב ועלה נושא "חיתום הלוח" בכמה מאמרים שנכתבו

בנושא.¹

1. - "אימתי נוסד הלוח העברי?", צבי לנגרמן, אסופות א', עמ' קנט-קסח, יד הרב ניסים, ירושלים, תשמ"ז.

- "מתי נוסד הלוח העברי, מתי תוקן ומתי נחתם?", רחמים שר שלום, סיני ק"ב, ניסן-אייר תשמ"ח, עמ' כו-נא.

לשאלת חיתום הלוח קשר ישיר למחלוקת רב סעדיה גאון ובן מאיר - ראה את הדין ודברים בין אברהם ודניאל לסקר לרחמים שר שלום:

- תרמ"ב חלקים: עוד על מחלוקת רב סעדיה גאון ובן מאיר, אברהם ודניאל לסקר, תרביץ ס' תשנ"א, עמ' 119-128.

- "מחלוקת רס"ג ובן-מאיר - המחלוקת בין בבל וא"י על העיקר למולדות" רחמים שר שלום, סיני קי"א כסלו-טבת תשנ"ג, עמ' צז-קכד.

- "עוד על תרמ"ב חלקים", אברהם ודניאל לסקר, סיני קי"ג, תשרי-מרחשון תשנ"ג עמ' צ-צג.

- "עוד על מחלוקת רס"ג ובן מאיר", רחמים שר שלום, סיני קי"ד, ניסן-אייר תשנ"ד עמ' צא-צג.

את שאלת חיתום הלוח עורר מחדש ביחוד מאמרו של ד"ר צבי לנגרמן.² ד"ר לנגרמן פרסם תרגום עברי לחיבור של המדען המוסלמי מוחמד בן מוסא אלכוארזמי. מתוך חיבור זה ביקש לנגרמן להוכיח כי כללי הלוח העברי, כפי שהם בידינו כיום, היו ידועים כבר סמוך לשנת 1135 לשטרות היא שנת 4584³ למנייננו המקובל היום (824 למניין האומות). בכך, בא לנגרמן לסתור את שיטת מספר חוקרים ובראשם חיים יחיאל בורנשטיין,⁴ שעוד בשנת 1147 לשטרות היא 4596 למנייננו (836 לספירה) היה הלוח העברי שונה מזה המצוי בידינו היום. על מאמרו של לנגרמן הגיב בהתנגדות נמרצת מר רחמים שר שלום,⁵ וניסה להראות ששיטת בורנשטיין במקומה עומדת, ואמנם חשבונות הלוח נחתמו רק אחרי שנת 836.

בשאלת ייסוד הלוח העברי דשו כבר רבים.

דברי הרמב"ן מקבלתו של רב האי גאון כי ר' הלל הנשיא ייסד את הלוח העברי בשנת תר"ע לשטרות (4119 למנייננו - 359-358 לספירה) התפשטו והתקבלו בעם.⁶

2. צבי לנגרמן ב"אסופות" א', ראה הע' 1.

3. לנגרמן במאמרו (עמ' קסה) מתרגם את חיבורו של אלכוארזמי: "ואשר מה שחלפו מן השנים מאז ברא א-הים את האדם עד שנסתיים שנת אלף מאה שלושים וחמש לבעל הקרניים (היינו) 4582 שנים..."

הערבים ראו (בטעות) באלכסנדר מוקדון "בעל הקרניים" את תחילת מניין שטרות.

וראה שר שלום בסיני ק"ב עמ' מז, סימן כ"א "מניין השנים לבריאת העולם בחיבורו של חוארזמי", שהיטיב לפרש שאלכוארזמי מנה לפי מנין סדר עולם הפחות בשנתיים ממניננו.

4. ראה רשימה של מאמרו של בורנשטיין בנושא בהע' 18.

5. ראה מאמרו בסיני ק"ב (עיין בהע' 1).

6. שיטה זו נזכרת גם ב"ספר העיבור" של ר' אברהם בן חייא הנשיא ובעוד מקומות. הרב מ.מ. כשר מביא את כל המקורות בהם נזכרת שיטה זו בתורה שלמה כרך י"ג פרק ב'.

שיטה נוספת שגם היא נחשבת לשיטה מקובלת היא שהשימוש בלוח החל עם חיתום התלמוד בסביבות 4260 - 4265 (בערך 500 לספירה)⁷.

בתחילת המאה ה-20 הגיע צמד חוקרים למסקנה כי הלוח אמנם נוסד בימי ר' הלל הנשיא, אך לכלל חיתום של ממש הגיע רק בסביבות אמצע המאה התשיעית.

היו אלה חיים יחיאל בורנשטיין ור' צבי הירש יפה שהגיעו למסקנה זו שבוודאי בקנה מידה של העוסקים בנושא נחשבת למסקנה מהפכנית.

חיים יחיאל בורנשטיין היה ללא ספק גדול חוקרי העיבור בכל הזמנים⁸. בורנשטיין שהקדיש את חייו לחקירת חשבונות הלוח בישראל, התחקה אחר כל רמז שמצא ואפילו הקטן שבקטנים כדי ללמוד על מצב הלוח העברי בזמן מן הזמנים.

בספר היובל לסוקולוב מפרסם לראשונה בורנשטיין את מאמרו "מחלוקת רב סעדיה גאון ובן מאיר בקביעת שנות ד"א תרפ"ב-תרפ"ד"⁹, לאחר שנכנס בעובי הקורה של חקירת האגרות הנוגעות לדברי הריב. בורנשטיין מגיע למסקנה שהלוח נחתם רק בסביבות שנת ד'תק"ס¹⁰ אחר הזמן שנעתק "אלמגסטי", ספרו המפורסם של התוכן פטולומיאוס, לערבית. למסקנה זו

7. ראה תורה שלמה כרך י"ג, פרק ו'. הרב כשר מצדד בשיטה זו. ראה שם, למשל, עמ' 179.

8. את הביוגרפיה של בורנשטיין אפשר למצוא ב"אישים" חלק שני לסוקולוב, וב"ארשת" ה' כתב על קורות חייו א"א עקביא (יחד עם שני אישים אחרים ר' חיים זליג סלונימסקי, ופסח שפירא) ובקיצור באנציקלופדיה עברית, ערך "בורנשטיין, חיים יחיאל".

9. עמ' 189-19. מאמרו של בורנשטיין יצא אחר כך כספר נפרד.

במאמר זה השתמשתי במספרי העמודים ע"פ "ספר היובל לסוקולוב" כי לא היה בידי את הספר הנפרד. לפיכך, כדי לקבל את מספר העמוד לפי הספר יש להפחית 14 ממספרי העמודים הנקובים במאמר.

10. מחלוקת עמ' 33. בורנשטיין, "דברי ימי העיבור האחרונים" (חלק ראשון) "התקופה" כרך י"ד-ט"ו עמ' 321 ו-323.

הגיע בורנשטיין בדרך ההיסק; אם בשנה כה מאוחרת, 922, פורץ ויכוח על כללי הלוח העברי - מסתבר שהלוח לא נחתם אלא זמן קצר קודם לכן, (לפי השוני בכללי העיבור בין רס"ג ובן מאיר היתה מחלוקת דומה צריכה לפרוץ גם בשנים ד'תקמ"ג-ד'תקמ"ד, ומהעובדה שלא פרצה מחלוקת בשנים אלו מסיק בורנשטיין שבשנה זו עדיין לא הגיע הלוח לחיתומו) ובורנשטיין תולה את חיתום הלוח העברי בתרגום אלמגסטי לערבית, בתקופת תחיית המדעים בארצות ערב, ובעקבות ההתאמה שמצא בין מולדות פטולומיאוס למולדותינו מסיק בורנשטיין וטוען שאלמגסטי הוא המקור למידת החודש כ"ט-י"ב-תשצ"ג ומאלמגסטי הגיעו מתקני הלוח למולד וי"ד¹¹. באותו זמן (1904) אמר בורנשטיין את הדבר כהשערה ור' אברהם עפשטיין יצא כנגד השערה זאת בחריפות¹².

בשנת 1922 מפרסם ד"ר יעקב מאן בספרו ה"יהודים במצרים"¹³ אגרות מן הגניזה ושם מופיע גם מכתב ראש הגולה. עוד בשלבי ההכנה של הספר מקבל בורנשטיין ממאן את פענוח מכתב ראש הגולה, ומפרסמו כמעט באותו זמן יחד עם מאן ב"התקופה" י"ד-ט"ו¹⁴. בורנשטיין חוגג במאמרו "דברי ימי העיבור האחרונים" את התאמתות השערתו ומתייחס למכתב כהוכחה ניצחת לשיטתו¹⁵, ובעקבות המכתב הוא אף איחר את ה"חיתום" בכ-60 שנה.

11. הראשון שהעלה את הטענה שחז"ל שאבו את חשבון המולדות מאלמגסטי היה חיים זליג סלונימסקי בספרו "יסודי העיבור" מאמר ג'. אך גם הוא לא אחר את זמן חיתום הלוח אחרי התלמוד.

12. "הגרן", חלק חמישי עמ' 118 והלאה.

13. "The Jews in Egypt and Palestine under the Fatimid Caliphs" Jacob Mann' volume 2, Oxford 1922.

14. "דברי ימי העיבור האחרונים" חלק א' "התקופה" י"ד-ט"ו עמ' 346-347, ושם בהע' 1).

15. שם עמ' 321-324. ובעמ' 323: "דברים רבים...הראוני לשמחת לבבי, כי לא שגיתי ברואה, כי בכל כונתי בחקירותי אל האמת לאמיתה...".

בורנשטיין יצא תמיד מתוך נקודת הנחה כי חשבונות העיבור הלכו והשתכללו מזמן תקנת קביעת הלוח ע"י ר' הלל הנשיא ב-359.

מגמתיות זו אפשר לראות בבירור במאמרו ב"ספר היובל לסוקולוב"¹⁶:

"אולם כל איש, אשר כונן לבו לחקר רוח האדם, תקונו והשתלמותו, יבין כי תיקון עקרי כזה, כסידור חשבון הזמנים, לא יולד פעם אחת, אך הולך ונעשה לאט לאט, פושט צורה ולובש צורה, עד אשר הוא יוצא לבסוף משוכלל בתמונתו האחרונה. וגם אמנה, אם נפשפש ונדקדק היטב בספרות הזמן ההוא, הבבלית והירושלמית, נמצא כי התקון הזה, אשר חשבנוהו ליציר כפיו של רבי הלל, לא חולל גם הוא ביום אחד, כי החל להתרקם ימים רבים לפניו, וכי גם בימיו לא נגמרה עוד צורתו, והיה הולך ומתפתח אחרי כן."

וכן במאמרו "דברי ימי העבור האחרונים" (עמ' 324):

"גם בחקירות אלה שמת לי ליסוד את הכלל הגדול, שרוח האדם הולכת ומתקרבת אל שלמותה אך לאט לאט ופסיעות מדודות, כי עולה היא בסלם התפתחותה שליבה אחר שליבה, מעלה מעלה; אך גם האיש אשר ימצא אותם תכופות וסמוכות ביותר ושאפשר לאדם בינוני לעבור כמה מעלות בבת אחת, זקוק יהיה להודות, כי המעלה, אשר עמד עליה חשבון העבור בסוף המאה הששית לאלף שעבר, שפלה היתה הרבה מאותה שעמד עליה שמונים שנה אחרי כן, בימי בן מאיר, כי קביעת שנת ד"א תקצ"ו נעשתה על יסודות אחרים מאותם של שנת ד"א תרפ"ב; ואם כן לא נגמרה צורתו אלא בפרק הזה. והנה זה תכלית כל חקירתנו כלה - ואידך פירושא."

בורנשטיין לא רצה להניח שמתקני הלוח נמצאים ברמה מספיק גבוהה להגיע לחשבונות התוכנים המפורסמים שבאומות. ב"מחלוקת" עמ' 129

כותב בורנשטיין: "ואם התוכנים הגדולים אשר חכמתם אומנותם לא הכניסו את עצמם בדקדוקים יתירים שהיו עוברים אז גבול יכולתם על אחת כמה וכמה שלא עשו כזאת חכמי ישראל אשר חכמת התכונה לא היתה אומנותם."

נעיר כאן שלמרות שמידת החודש של מתקני הלוח מתאימה לזו של אלמגסטי עדיין אין הדבר מהווה ראייה שחכמי ישראל נטלו את מידת החודש מאלמגסטי, וכיון שגם בורנשטיין עצמו כותב ש"קורות העבור הנהוג בישראל ותולדותיו ומוצאותיו ערפל חתולתם"¹⁷ - אין, לעניות דעתי, למהר ולהסיק את המסקנות שהסיק בורנשטיין. מאמריו של בורנשטיין פזורים בכרכי ה"תקופה" ובעוד כמה מקומות¹⁸, לכן כל הרוצה לעמוד על פרטי שיטתו של בורנשטיין יזדקק להיטלטל בין כל מאמריו¹⁹.

ר' צבי הירש יפה, ידידו של בורנשטיין ושותף שלו בחקירותיו, סיים לפני מותו לכתוב את ספרו "קורות חשבון העיבור"²⁰. בספרו, מנסה יפה לשחזר את התפתחות חשבון העיבור. בורנשטיין ויפה נעזרו אחד בשני במהלך חקירותיהם, כפי שמתאר א"א עקביא במבוא לספרו של יפה; תוצאות

17. מחלוקת עמ' 19.

18. לענייננו חשובים המאמרים: "דברי ימי העיבור האחרונים" בשני חלקים:

חלק א' התקופה "ד-ט"ז עמ' 372-321 טבת-סיון תרפ"א וורשא.

חלק ב' התקופה "ט"ז עמ' 292-228 תמוז-אלול תרפ"ב וורשא.

"עיבורים ומחזורים" התקופה כ' עמ' 330-285 תמוז-אלול תרפ"ג.

חיבורו הנפרד "חשבון תקופות ומולדות" וורשא תרפ"ז.

ראה סקירה מלאה של חיבוריו: "ראשונים ואחרונים" פ.לחובר (דביר ת"א תרצ"ד). וכן עקביא ב"ארשת" ה' מוסד הרב קוק ירושלים תשל"ב. ערכו באנצ' העברית. חיבוריו בנושא העיבור - בביבליוגרפיה של "שערים ללוח העברי" ד. שר שלום עמ' 211.

19. על בעיה זו עמד כבר עקביא בביבליוגרפיה שלו על בורנשטיין ב"ארשת" ה' עמ' 398.

20. הוצאת "דרום" ירושלים תרצ"א.

חקירותיו של יפה התפרסמו בספרו, וכיון שיפה נעזר הרבה במחקריו של בורנשטיין, הרי שתמצית מחקריו של בורנשטיין נמצאת בספרו של יפה; עם זאת, יש ויפה הגיע לתוצאות אחרות מאלו של בורנשטיין (למשל בפירוש מכתב ראש הגולה, כפי שנראה בהמשך). בעוד שלבורנשטיין היתה מגמה כללית להוכיח שחשבון העיבור עבר כמה גילגולים, ולכן לא השתדל לשים מסמרות בדבריו, אלא חשוב היה לו להראות שכללי העיבור וכללי החשבון היו שונים, יפה ניסה לשחזר שלב אחרי שלב את התפתחות החשבון עצמה והגיע עד יצירת לוחות של ממש לשנים בהם התפתח הלוח.

הרבה מדבריו של יפה בנויים על השערות בלבד, לפיכך הקורא בספרו לעיתים תוהה על בטחונו המופרז של יפה בשיטתו, עד כדי כך שנוצר הרושם כאילו יפה עצמו ישב יחד עם מתקני הלוח בעת תיקון הלוח ...

בכל אופן, אין לזלזל בתרומתם החשובה של יפה ובייחוד זו של בורנשטיין לנושא העיבור.

אחרי בורנשטיין ויפה, הבא שהתייחס למכתב היה פרופ' משה דוד קאסוטו, במאמרו "על מה נחלקו רס"ג ובן מאיר" ב"ספר רב סעדיה גאון"²¹. קאסוטו הגיע למסקנות שונות מבורנשטיין ויפה בפענוח תוכן המכתב כפי שנראה בהמשך.

אחריו, בא הגאון העצום בכל מכמני התורה, הרב מנחם מנדל כשר זצ"ל, שהיתה לו חיבה מיוחדת לענייני תכונה וקידוש החודש.

בכרך י"ג של "תורה שלמה", שהוא כרך מיוחד לעניין מצוות קידוש החודש, דן הרב כשר גם בשיטתם של בורנשטיין ויפה אותה הוא מכנה "שיטת מאחרי החיתום". הרב כשר יצא להגן על השיטה המקובלת. הרב כשר

21. ירושלים תש"ג עמ' שלג-שסד בעריכת הרב פישמן מימו.

לא נרתע להשתמש במחקריהם של בורנשטיין ויפה, למרות המסקנות המרעישות היוצאות מהם; כמה פעמים בספרו מביא הרב כשר עניינים ממחקריו של בורנשטיין ומסכים איתם, אך בכל הנוגע לעניין "איחור החיתום" הלך הרב כשר בשיטה שהלוח נפוץ בזמן חיתום התלמוד²², (4265) למנייננו לפי בעל "יסוד עולם" ולא מאוחר יותר. הרב כשר יצא חוצץ נגד ראיותיו של בורנשטיין לאיחור החיתום, ואף נגד מסקנותיו של בורנשטיין במכתב ראש הגולה, תוך שהוא מאמץ את דבריו של קאסוטו שנזכרו לעיל, אבל איננו מביא הסבר מדוע קביעות השנה שונה.

אברהם אריה עקביא, שהיה למעשה תלמידו של בורנשטיין, יצא להראות שפרכותיו של הרב כשר על המכתב נופלות ועדיין המכתב מוכיח שחשבון העיבור היה שונה בשנת 836.²³

רחמים שר שלום, יבדל לחיים טובים וארוכים, בעל הספר האנציקלופדי המקיף "שערים ללוח העברי"²⁴ מאמץ את שיטת מאחרי החיתום, ובדברו על המכתב הוא מביא את הדעות השונות לגבי המכתב, אך גם הוא מביא ראייה מהמכתב שהלוח היה שונה בשנת 836, וכן עשה במאמר התגובה לד"ר צבי לנגרמן.

2) פענוח המכתב

הדבר המעניין בכל נושא המכתב הוא שמאז מאן ב-1922²⁵ אף אחד לא

22. ראה הע' 7.

23. מאמרו "ספר מיוחד לעניני העיבור" התפרסם ב"סיני" ל', תשרי-אדר תשי"ב, עמ' קיח-קלז.

24. "שערים ללוח העברי", נתניה תשמ"ו, בהוצאת המחבר.

25. ראה הע' 13. המכתב מופיע בחלק ב' של ספרו עמ' 41-42.

עיינן שוב בכתב-היד של מכתב ראש הגולה²⁶ (למעט, ככל הנראה, משה גיל מחבר "ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה"). על תגלית זאת עמדתי באורח מפליא למדי: מאן בספרו "היהודים במצרים" כותב שסימנו הקטלוגי של המכתב הוא: TS8J7.1 בקיימברידג' (TS פירושו אוסף טיילור-שכטר מהגניזה הקהירית). בבואי למכון לתצלומי כתבי-היד העבריים בספרייה הלאומית עיינתי בסרט זה אך לא היה זכר למכתב. בעזרת ד"ר בנימין ריצ'לר מהמכון התברר שמאן טעה וסימנו הקטלוגי של המכתב TS8G7.1 ומאן החליף G ב-J. כל אלו שהזכירו את המכתב הזכירו אותו על-פי הסימן השגוי של מאן, ולכן מסתבר שלא עיינו בתצלום כתב היד²⁷. (מלבד גיל, שציין את המספר הקטלוגי הנכון, אך לא ירד לפירוש מעמיק של המכתב בספרו.)

אנו מביאים כאן צילום של המכתב מהתצלום שברשות המכון לתצלומי כ"י עבריים שבירושלים ולצידו פענוח שלי. בפענוח השתמשתי גם בפענוחו

26. המכתב התפרסם במקומות הבאים:

- (1) יעקב מאן "היהודים במצרים" ח"ב עמ' 41-42. (תרפ"ב)
- (2) בורנשטיין, "התקופה" י"ד-ט"ו עמ' 346-347. (תרפ"ב)
- (3) רב"מ לוין, "אוצר הגאונים למסכת ראש השנה" עמ' 35. (תרצ"ג)
- (4) הרב כשר, "תורה שלמה" י"ג עמ' 170. (תש"י)
- (5) א"א עקביא, "סיני" ל', עמ' קכא. (תשי"ב)
- (6) ר.שר שלום, "שערים ללוח העברי" עמ' 27. (תשמ"ו)

כל מביאי המכתב נמשכים או אחרי מאן או אחרי בורנשטיין. הרב כשר העתיק את פיענוח מאן, עקביא ושר שלום העתיקו את פיענוח בורנשטיין. רב"מ לוין מביא את פיענוח מאן, ובהערות את פענוח בורנשטיין. פיענוחו של בורנשטיין הוא גרוע לעומת זה של מאן, ונראה שבורנשטיין לא ראה כלל תצלום של המכתב. כנראה מאן שלח לבורנשטיין את אחת הטיוטות שלו ובמקומות המשוערים השלים בורנשטיין לפי דעתו.

27. רב"מ לוין באוצה"ג לר"ה העתיק בעקבותיו TS8J7.1. ד"ר לנגרמן גם הוא כותב TS8J7.1 ומציין שסימנו במכון לתצלומי כתבי-יד העבריים בירושלים הוא פ' (תמונה פוטוגרפית) 3126, ס' (סרט) 19742. (עמ' קסב במאמרו "באסופות" הע' 16). כן הוא כותב שם ש"הצלום הנמצא בירושלים אינו ברור די הצורך" ולכן החליט שיטפל במכתב לאחר שיעיין במקור בקיימברידג'. רק גיל לא מציין את סימנו של המכתב במכון בירושלים.

סימנו של המכתב במכון הוא: ס' 19710 ופ' 3071.

של מאן שהוא טוב מאוד, למרות שאיננו מושלם, וגם בו נפלו קומץ טעויות. כאשר השוויתי את פענחו של מאן לתצלום בירושלים ראיתי שמאן פענח מילים הנראות בקושי בתצלום אך מאן פענח נכון כפי שאפשר להתרשם אחר קריאה מאומצת; הסיבה לכך היא כנראה מפני שמאן עיין במקור עצמו.

צד א'

1 דלי הוי כולן וכל יש אגודה [אחת ב]חדשים

2 וכל מועדים כבהדין מנהגא ק[א מ]דברין א

3 אבהתן ומתיבאתא עד הינא והי[א] שתא דהוה

4 שנת אלפא ומאה וארבעין ושבע שנין לש

5 לשטרות והיא שנת ארבעת אלפים וחמש

6 מאות ותשעים וחמש שנים לבראשית

7 אף על גב דילעינין מרחשון וכסליו

8 וטבת מתאחר סהרא דילהון אפילו הכין

9 משום סיהרא דניסן דקא מיתליד

10 ביממא דתלתה בש[ב]ה בארבע [ש]עות

11 אי מעברינן שלימין האוי קבעיה דניסן

12 בחמשה ומתחזי מן קמי קבעיה במערב

13 ומיקלקל מידי ושונינן כסדרן לא איפשר

14 דמיתרמי פסח בארבעה בשבה ולא בדו

15 פסח ולמה לא ב[דו]ן פסח וא ולא גהז עצרת

16 משום לא אדו ראש השנה ואי עבדינן

17 פסח בתרין בתר[ין] ב[שבה] מתרמיא ראש

18 שתא בארבעה ו[יום כפור]ים במעלי

צד ב'

- 19 ולית איפ[שר משום] שכבה וא[י עבדינן] פסח
- 20 בארבעה [אתיא] ראש שתא בארבעה במעלי ויום
- 21 כפור בחד ב[ש]בה ולית איפשר משום שכבה
- 22 למיבת תרי יומי דשבת שבתון ואי עבדינן פסח
- 23 במעלי אתיא ראש שתא בחד בשבה ולית איפשר
- 24 משום יום טוב גדול של ערבה דלא ליתרמי
- 25 ערבא בשבתא ולא סגיא דלא לשוינין
- 26 לירחי חסירין משום ניסן דלא ליקלקל
- 27 סיהרא ולא [מי]בעיא בה[כ]הדין מעשה
- 28 דכ[דין] עבדו וש[דרו] לקמי ראש החבורה
- 29 ובני החבורה חסירין ד[ס]מכינן עליהון דלא
- 30 דלא איפשר לשוינין לא כסדרן ולא שלמין
- 31 אלא אפילו זמנין דאי עבדינן כסדרן ו[ש]למין
- 32 או חסירין דאמי להדדי ולעולם עליהון סמכינן
- 33 דלא ליהוי י[שראל] אגודות א[גוד]ות ואנא וראשי
- 34 מתיבאתא ורבנן וכל יש אס[מ]כינן על עיבורא
- 35 דאישתדר לקמי חבירין ... לבר היכין (* חסירין ?)
- 36 דאמרו קמי אית דהלין מן שמיא

3) המסקנות העולות מן המכתב

כל המאמרים שדנו במכתב דנו במולד המוזכר בו ובקביעות השונה, אך אף מאמר לא האריך את הדיון במולדות שנת ד'תקצ"ו ובראיות הירח בשנה זו, כסיבה שיכולה להסביר את הקביעה השונה.

ראשית, אפרש את המכתב ואתייחס לסגנונו, ולאחר מכן אדון במה שיוצא מדברי המכתב ואילו השערות אפשר להוציא מהמכתב תוך השוואה לדברי קודמי.

המכתב יוחס ע"י מאן לראש גולת בבל ואחריו נמשכו כל העוסקים בנושא. ייחוס המכתב לראש הגולה הוא על-פי שתי ראיות במכתב:

1) המכתב סמכותי מאוד, כנראה לפי התחלתו, מה שמוכיח שדמות מרכזית כתבה אותו.

2) בשורות 33-34 כתוב "ואנא וראשי מתיבאתא וכל ישראל אסמכינן על עיבורא (= עיבור, והכוונה למה שאנו קוראים בימינו לוח שנה או נתוני יסוד לעריכתו) דאישתדר לקמי חבירין"; רק ראש הגולה יכול להקדים את עצמו לפני ראשי מתיבאתא - הם שני ראשי הישיבות בבבל. הכותב מציין שהלוח נשלח לפניו - "דאישתדר" ומכאן יש ללמוד שהלוח נשלח מארץ ישראל, גם משורות 28-29 - "דכדין עבדו ושדרו לקמי ראש החבורה ובני החבורה" - הם בני ארץ ישראל.

כותב המכתב הוא כנראה ראש הגולה דוד בן יהודה; באגרת רב שרירא גאון²⁸ מוזכר שדוד בן יהודה ראש גולה מינה את מר ר' יצחק לראשות

28. מהדורת הרב נ.ד. רבינוביץ נוסח צרפת, וגשל, ירושלים תשנ"א עמ' 155, וראה עוד פרטים על דוד בן יהודה בעמ' 153.

הישיבה. הדבר היה בשנת 1144 לשטרות, דהיינו שנת 833 לספירה, בערך 3 שנים לפני זמן המכתב; ואם לא נפטר ראש הגולה עד אז, הרי הוא זה שכתב את המכתב. לקראת ההגהות של מאמר זה, הגיע לידי גם חלקו הראשון של ספרו של מאן "היהודים במצרים" שם הוא כותב על המכתב מעמ' 50 ואילך, וראיתי שכיוונתי לדבריו.

פירוש המכתב

דליהוי כולן וכו' - שנהיה אנחנו וכל ישראל אגודה אחת בחדשים ובכל מועדים. לא ברור לי אם זו אכן התחלת המכתב, או שמא התחלת המכתב אבדה.

מאן כותב בחלק הראשון של ספרו "היהודים במצרים" עמ' 52 שהמכתב חסר ראשו וסופו (בעקבותיו העיר גם רב"מ לוינ באוצה"ג לר"ה עמ' 35 הע' ד) מכל מקום במשפט זה מתכוון ראש הגולה להדגיש את אחדות ישראל וכן הוא עושה זאת שוב לקראת סוף הקטע המצוי בידינו. בהמשך נדון בסיבה לכך.

הערות: התיבות "דלי הוי" נראות נפרדות, מעל ה"ש" של ה"יש" נקודה, כסימן לקיצור המילה "ישראל" (וכך גם בשורה 34).

כבהדין מנהגא קא מדברין וכו' - כבזה המנהג התנהגו אבותינו והישיבות עד הנה. בורנשטיין (ובעקבותיו מעתיקיו) פענח "קא נהיגין]" אך בכ"י בפירוש רואים את האותיות "דברין".

התיבה "כבהדין" מנוקדת. בסוף שורה 2 האות "א" שאמורה להתחיל את המילה "אבהתן". מכיון שלא היה מקום לא המשיך הסופר בכתובה אלא בשורה הבאה. התופעה אופיינית בכתב-יד, והיא מופיעה במכתב גם בשורה 4.

והיא שתא דהוה וכו' - והיא השנה שהיתה שנת 1147 שנים לשטרות והיא שנת 4595 שנים לבראשית. שנת 1147 לשטרות היא שנת 4595 לבראשית לפי מניין בני מזרח שהיה נהוג בבבל (המולד הראשון מולד וי"ד). בצדק הסיק בורנשטיין ששנה זו היא שנת 4596 לפי מניינינו הנוכחי לבהר"ד, הוא מניין בני מערב, המתחיל שנה אחת קודם²⁹. שנה זו מתחילה בתשרי 835 לספירה ומסתיימת באלול 836 לספירה.

יש להעיר כאן על הנוסח "והיא שתא דהוה" - היא השנה שהיתה; מלשון זה משמע כאילו המכתב נכתב אחרי שנת 4596.

שר-שלום גם העיר לי כי יש כאן בעיה לשונית "שתא" היא נקבה, ו"הוה" לשון זכר.

אף על גב דילעינין וכו' - אף על גב שלעניין מרחשון וכסליו וטבת מתאחר ה"סהר" שלהם אפילו כך משום ה"סהר" של ניסן שנולד ביום שלישי בשבת בארבע שעות אם מעברים שלימים תהיה קביעת ניסן בחמישי ויראה מלפני קביעתו במערב ויתקלקל הדבר. במשפטים אלה מסביר ראש הגולה מדוע שנת 4596 לא נקבעה שלמה (כלומר מרחשון וכסליו לא נקבעו שלימים). ראש הגולה מבאר שלמרות שע"י אי קביעת השנה שלמה מתאחר ה"סהר", הירח של מרחשון כסליו וטבת, מושג שנדון בו בהמשך, הרי שקביעותו של ניסן חשובה יותר ואם יהיו מרחשון וכסליו שלימין יתקלקל החשבון, כי היום בו יקבע ניסן יהיה יום חמישי, ואילו הירח ייראה כבר בליל ד' במערב,

29. בורנשטיין "תאריכי ישראל" (חלק שני) "התקופה" ט' תשרי-כסלו תרפ"א סימן ז' "חלופים קטנים במנין הבריאה" עמ' 223-230. בורנשטיין מוכיח שהיו נהוגות שתי שיטות מניין ליצירה - מניין בני מערב (ארץ ישראל וגרורותיה), ומניין בני מזרח (בבל וגרורותיה). המניין במכתב הוא ע"פ שיטת בני בבל, ואילו היום אנו נוהגים ע"פ שיטת בני א"י. בלתי אפשרי שהשנה במכתב היא 4595 לפי מניינינו - מולד ניסן של אותה שנה 322-18-4 חל 38-39 שעות מאוחר מחשבונינו (ראה בורנשטיין "התקופה" י"ד-ט"ו עמ' 348 הע' 1). גיל בספרו כתב שהמכתב הוא מ"שנת א' קמ"ז לשטרות, ד'תקצ"ה, כלומר 835 אך לא הסביר שם שתאריך המכתב הוא לפי חשבון בני מזרח, הפחות מחשבונינו בשנה.

מה שיוכיח שהחודש באמת התחיל אתמול. הסיבה שיראה הירח בליל ד' היא מפני שה"סחר של ניסך" נולד ביום שלישי בארבע שעות. בשלב זה אנו רק מנסים לתת תרגום מילולי, ובהמשך נשלים את הסברינו.

בורנשטיין (ובעקבותיו מעתיקיו) מוסיף אות ואו ל"אף על גב" - "נאף על גב" - אך אין לכך כל זכר במכתב. מאן ובורנשטיין שניהם מפענחים בשורה 9 "דמיתלי" אך בכ"י נראית אות ד' ברורה "דמיתליד". שר-שלום העיר לי כי לדעתו לפי הדקדוק הארמי היה צריך להיות דמיתליד.

ושוינין כסדרן לא איפשר וכו' - ולעשותם כסדרן אי אפשר, שיחול פסח ברביעי בשבת ולא בדו פסח (ו"א" כנראה נסיון לכתיבת "ולא" שלא עלה יפה, והסופר מחק ע"י ניקוד מעל; למאן נשמט פרט זה בפענוחו) ולא גהז עצרת משום לא אדו ראש השנה. ראש הגולה מסביר כאן מדוע אי אפשר לעשות מרחשון וכסלו "כסדרן" מרחשון חסר וכסלו מלא. הסיבה לכך היא נפילת פסח ביום ד'. נפילת פסח ביום ד' היא נגד הכלל לא בדו פסח, שאין הפסח יכול לחול באחד מן הימים ב' ד' ו-ו'. במאמר מוסגר מפרש ראש הגולה מדוע לא בדו פסח:

"ולמה לא בדו פסח ולא גהז עצרת משום לא אדו ראש השנה". מסגנון ניסוחו של ראש הגולה, שמזכיר כאן גם את שבועות אפשר ללמוד שמסורת הימים הפסולים וסיבותיהם היתה מפורסמת בבבל, והיתה מנוסחת ככלל עיבור ידוע.

ואי עבדינן פסח בתרין וכו' - ואם נעשה פסח בשני בשבת יחול ראש השנה ברביעי, ויום הכיפורים בערב שבת ואי אפשר משום המתים. ראש הגולה מתחיל לבאר מדוע לא אדו ראש: אם ר"ה יחול ביום ד' - יחול יום כיפור ביום שישי, ואז יהיו שני ימי שבתון רצוף שישי - יוה"כ ושבת. ולפי הגמרא במסכת ר"ה כ. נמנעו לעשות את יוה"כ בשישי וראשון כדי שלא יהיו שני ימי שבתון רצופים, ולא יוכלו לקבור את המתים והמתים יסריחו.

התיבה "בתרין" (שורה 17) מופיעה פעמיים, ונראה שזו טעות הסופר שחזר על התיבה פעמיים. תופעה זו גם בשורות 29-30 עם התיבה "דלא".

ואי עבדינן פסח בארבעה וכו' - ואם נעשה פסח ברביעי יבוא ר"ה בערב שבת ויום כפור באחד בשבת ואי אפשר משום המתים להלינם שני ימים של שבת שבתון. אחר "ראש שתא" מופיעה התיבה "בארבעה" כאשר היא מנוקדת בנקודות מעליה - סימן מובהק למחיקת התיבה, כי כאשר פסח חל בד' ר"ה חל בו' ולא בד'.

ואי עבדינן פסח במעלי וכו' - ואם נעשה פסח בערב שבת יבוא ראש השנה באחד בשבת ואי אפשר משום יום טוב גדול של ערבה שלא תחול ערבה בשבת.

"ערבה" בשורה 24 ב"ה" ובשורה 25 ב"א", מאן כתב את שתיהן ב"ה" וכן בורנשטיין.

ולא סגיא וכו' - ואי אפשר שלא לעשות החודשים חסירים משום ניסן שלא יתקלקל ה"סהר". כאן חוזר ראש הגולה על דבריו להצדקת קביעת מרחשון וכסלו חסירים.

ולא מיבעיא וכו' - ולא מסתפקים במעשה כזה שכך עשו ושלחו מלפני ראש החבורה ובני החבורה חסירים שסומכים עליהם שלא אפשר לעשותם לא כסדרן ולא שלמים. ראש הגולה מדגיש שאין מסתפקים בקביעות בני ארץ ישראל שנעשתה לפני ראש החבורה (הוא גאון ארץ ישראל, ראש הסנהדרין) ובני החבורה (היא הסנהדרין הארץ ישראלית של אותם ימים). ויש לבני הגולה לקבל את הקביעות שאי אפשר לעשות מרחשון וכסלו לא כסדרן ולא שלמים.

קצת התקשיתי בתרגום "לקמי" שפירושו לפני. מאן מעיר ש"לקמי"³⁰ מתאים עם "עבדו" - עשו לפני ראש הישיבה, אך "לקמי" אינו מתאים ל"שדרו" שצריך להיות "שדרו מלקמי" (או "מקמי"), וגם בשורה 35 שוב "אישתדר לקמי חבירין"³¹ ואולי חבירין שם הכוונה לבני ישיבות בבל, וכאן בגלל שני הפעלים השתמש הכותב ב"לקמי" המוסב על הפועל הראשון; וככלל צד ב' פחות ברור מצד א'.

אלא אפילו וכו' - אלא אפילו לפעמים אם עושים כסדרן ושלימים או חסרים - דומים זה לזה, ולעולם עליהם סומכים. כאן מדגיש ראש הגולה את סמכותם הבלעדית של בני א"י לקביעת השנה.

ולעולם עליהון סמכינן וכו' - ולעולם עליהם סומכים שלא יהיו ישראל אגודות אגודות. מקור דברי ראש הגולה - בהלכה התלמודית:

"לא תתגודדו (דברים יד, א) - לא תעשו אגודות אגודות" (יבמות יד).

בכך חוזר ראש הגולה וסוגר את דבריו בשורות הראשונות של המכתב: "דליהוי כולן וכל ישראל אגודה אחת".

ואנא וראשי מתיבאתא וכו' - ואני וראשי הישיבות והחכמים וכל ישראל מסתמכים על הלוח שנשלח לפני חברינו. מאן כתב "מתיבאתה" ב-הא אבל הנכון הוא מתיבאתא ב-אלף וכן הוא אצל בורנשטיין.

השורות הבאות הן בלתי ניתנות לקריאה, מלבד כמה מילים, לפיכך לא ראיתי עניין לפרשם.

30. מאן עמ' 42 הע' 5.

31. לא ברור אם המילה היא "חבירין" או "חסירין", לכן ציינתי בכוכבית בצד גם "חסירין". מאן וכן בורנשטיין, בכל אופן, פענחו "חבירין".

המסקנות העולות מן המכתב

לפני שאדון בתוכן המכתב, אפרוש לפני הקורא את הדרך שבה אגש למכתב:

(1) ביטויים לשוניים. הבנת דבריו של ראש הגולה צריכה להיות מתוך הנחה שהוא יודע את התלמוד הבבלי. את מטבעות הלשון של המכתב יש להשוות עם מקורות נוספים מהגמרא ומתקופת הגאונים.

(2) ניתוח לפרטים. כפי שהזכרתי לעיל, הקודמים שעסקו במכתב לא ביקשו להגיע עד תכלית הבנתו. אני מתכוון לבדוק את המכתב לפרטיו ולא להסיק מסקנות חפוזות.

(3) מסקנות והשערות. כמות המקורות העוסקים בעיבור מאז ימי ר' הלל ועד ימי רב סעדיה גאון היא דלה. אך השערות אפשר לשער ללא סוף לגביהם. לפיכך יש לשים לב היטב מהי הקרקע הבטוחה שעליה אפשר לעמוד, ומהם המגדלים הפורחים באויר. יש להבחין היטב בין מסקנות ברורות להשערות, ובין השערות הבנויות על תלי תילים של השערות.

שאלה שלא ראיתי אף אחד ששואל אותה היא האם המכתב הוא המקור הראשוני או העתקה שנעשתה ממנו? לכאורה אין בידינו נתונים לענות על שאלה זו.

אך נראה לי שהמכתב איננו המקור, בגלל מחיקות הסופר ע"י ניקוד שיש בו - מה שנראה כמו טעויות בהעתקה. בתצלום שבמכון לתצלומי כ"י עבריים רואים תופעה מעניינת: הקלף בצד אחד נראה "נגוס" (צד ימין בצד א' הקדמי, צד שמאל בצד ב' האחורי) אבל הסופר הפסיק את הכתיבה לפני ה"נגיסה" - מה שמוכיח שהנייר היה כבר "נגוס" לפני הכתיבה, דהיינו הקלף לא חתוך בצורה ישרה, ואולי אפשר ללמוד מכך שהמכתב שלנו הוא לא

המקור של ראש הגולה שהיה מקפיד לשלוח בצורה יותר מכובדת אלא של סופר שרצה לשכפל עותק של המכתב.

שאלה נוספת שלא ראיתי אף אחד ששואל אותה היא "מדוע נמצא המכתב בגניזה הקהירית?" שאלה זו קשורה לשאלת אותנטיות המכתב.

אני משער ששלש תשובות בדבר:

א. המכתב נשלח מבבל למצרים (לקהילה הבבלית שם?)

ב. המכתב הוא לבני בבל, אך נעשו ממנו העתקות שהגיעו למצרים.

ג. אולי המכתב נשלח לכל הארצות בתחום השפעת בבל.

אם אנו מקבלים את המכתב כאותנטי, וכמשקף נכונה את הקביעה בשנת ד'תקצ"ו, הרי שמתגלים לנו הפרטים הבאים:

קביעות השנה: שנת ד'תקצ"ו היתה שנה מעוברת, שנה י"ז במחזור רמ"ב.

אמנם כתבתי לעיל שלא ברור לי אם הקטע שיש בידינו הוא כל המכתב, או רק חלקו. מכל מקום בקטע שבידינו עובר ראש הגולה על עניין השנה המעוברת בשתיקה, מה שמראה שמחזור י"ט שנה היה ידוע לכל. גם אלכוארזמי בחיבורו על הלוח היהודי ידע על מחזור י"ט ("אסופות" א' עמ' קס"ד; וראה מה שכתב על כך שר-שלום "סיני" ק"ב עמ' מז-מח), וגם מאחד המכתבים שנשלחו לבן מאיר בזמן המחלוקת ובו נדון בהמשך, משמע שמחזור י"ט וסדר השנים שבו, היה ידוע בבבל זה מכבר.

לפי המכתב שנת ד'תקצ"ו נקבעה חסרה, קרי: בת 383 יום. לפי חשבון העיבור המקובל היום שנה זו שלמה, קרי: בת 385 יום.

הבדל קביעת ראש-חודש ניסן: לפי המכתב יוצא מפורש שר"ח ניסן היה ביום שלישי בשבוע, ואילו לפי לוחנו היה צריך ר"ח ניסן לחול ביום חמישי.

כיון שברור שחלק השנה מניסן ועד סוף השנה הוא קבוע ומכיל 177 ימים, הרי שגם קביעות ראש השנה הבאה, ד'תקצ"ז, שונה מזו של לוחנו. לפי המכתב ר"ה ד'תקצ"ז חל ביום חמישי, ואילו ע"פ לוחנו חל ר"ה ביום שבת.

לגבי ר"ה ד'תקצ"ו שהיא שנת המכתב הרי שאין הבדל בין לוחנו למכתב: לפי שניהם ר"ה ד'תקצ"ו חל ביום שבת.

לפי האמור לעיל, סימן הקביעות של שנת ד'תקצ"ו לפי המכתב הוא: זחג. לפי לוחנו: זשה.

ראש הגולה מציג את מולד ניסן כגורם לקביעת השנה חסרה: " ... משום סיהרא דניסן דקא מיתליד ביממא דתלתה בשבה בארבע שעות אי מעברין שלימין האוי קבעיה דניסן בחמשה ומתחזי מן קמי קבעי במערב ומיקלקל מידי."

מתוך דברי ראש הגולה אנו למדים שלשה דברים:

- 1) ירחו של ניסן נולד ב"יממא דתלתה בשבה בארבע שעות".
- 2) הירח יראה בליל ד' (אחר שקיעת החמה בסוף יום ג').
- 3) אם ייקבע ר"ח ניסן ביום ה' - הרי שתתקלקל הקביעות - כי הירח יראה יום לפני הקביעה. זאת הסיבה לכך שאי אפשר לעשות את מרחשון וכסליו שלימים, כי אז יפול ר"ח ניסן ביום ה'.

כל הקודמים שעסקו בנושא הסכימו כאן שהכוונה למולד הלוח (ולא למולד האמיתי ובודאי שלא לראיית הירח). כאן רק אעיר שלשון "מולד סיהרא" נמצא מפורש בתרגום על התורה המיוחס (בטעות) ליונתן בן עוזיאל (בראשית א,יד): "ואמר ה' יהון נהורין ברקיעא דשמיא למפרשא ביני יממא וביני ליליא ויהון לסימנין ולזמני מועדין ולמימני בהון חושבן יומין

ולמקדשא רישי ירחין ורישי שנין עבורי ירחין ועיבורי שנין ותקופת שמשא ומולד סיהרא ומחזורין". וראה גם תרגום רב יוסף לדהי"א יב, לב.

מהו מולד ניסן ע"פ דברי ראש הגולה ? כאן קיימת המחלוקת הגדולה ביותר בין החוקרים.

בורנשטיין הוציא מדברי ראש הגולה שמולד ניסן חל בליל שלישי שעה רביעית³². זו היתה מסקנתו השלישית מהמכתב (סה"כ הסיק בורנשטיין ארבעה דברים מהמכתב): "הדבר השלישי, שחשבון המולדות גם הוא היה נוטה מחשבוננו, ומולד ניסן ד"א תקצ"ו היה אז ביום ג' בד' שעות, בזמן שלפי חשבוננו חל ביום ג' ט"ו תתס"א (נפלה טעות דפוס וצ"ל תתי"א)³³. ובהמשך כותב בורנשטיין במפורש³⁴ שההבדל בין מולדותינו לבין חשבון המולדות הנהוג בזמן ראש הגולה היה חצי יום !

לפני שנתחיל בהסבר שיטתו נציע לפני הקורא את מולדות אותה שנה, ימי ראש החודש ע"פ המכתב וע"פ חשבוננו, ואת הימים בהם נראה הירח לראשונה³⁵;

32. התקופה י"ד-ט"ו עמ' 347.

33. עקביא ב"ארשת" ה' מספר שבורנשטיין שחלה באמצע חייו במחלת עיניים. "אמנם הוא עצמו נהג בכתביו דיוק מדעי גמור, אבל מחמת חולשת עיניו לא היתה לו אפשרות להגיה בעצמו את הכתבים הנדפסים והם נשתבשו פה ושם בטעויות דפוס" (עמ' 398).

34. התקופה י"ד-ט"ו עמ' 349.

35. ימי ר"ח ע"פ ראיית הירח הם הימים שבתחילת לילם נראה הירח לראשונה. בזמן שהיו מקדשים על-פי הראייה היו ימים אלה ימי א' בחודש. לילות הראייה הראשונה שבטבלא הופקו באמצעות תוכנית המחשב שלי לחישוב ראיית הירח החדש. התכניות מבוססות על הדרך המוזכרת במאמרו של המהנדס יעקב לוינגר "חיזוי הראייה של הירח החדש לאור ההלכה ומדע זמננו" תחומין י"ד התשנ"ד סימן ח. "האם דרך הרמב"ם לחיזוי ראיית הירח נכונה לאור ממצאי המדע היום?" - החישוב הוא באמצעות אסטרונומיה מודרנית, כאשר הקריטריון הקובע לראיית הירח הוא קריטריון הרמב"ם (הלכות קידוש החודש פי"ז). במחקר משותף שלי עם לוינגר הושווה קריטריון הרמב"ם וקריטריונים אחרים עם תוצאות תצפיות רשומות בירח החדש. הקריטריון של הרמב"ם נמצא מתאים לחיזוי ראיית הירח החדש בארץ ישראל.

(המולדות באופן הצגה מספרי של חלקים-שעה-יום):

מס' ימי החודש לפי:		הראייה הראשונה	א' בחודש לפי:				
לוחנו	המכתב	בליל:	לוחנו	המכתב			
30	30	ב	ז	ז	6-22-660	תשרי	4596
30	29	ד	ב	ב	1-11-373	מרחשון	
30	29	ה	ד	ג	3-0-86	כסלו	
29	29	ו	ו	ד	4-12-879	טבת	
30	30	ז	ז	ה	6-1-592	שבט	
30	30	ב	ב	ז	7-14-305	אדר א'	
29	29	ג	ד	ב	2-3-18	אדר ב'	
30	30	ה	ה	ג	3-15-811	ניסן	
29	29	ו	ז	ה	5-4-524	אייר	
30	30	א	א	ו	6-17-237	סיון	
29	29	ג	ג	א	1-5-1030	תמוז	
30	30	ה	ד	ב	2-18-743	אב	
29	29	ז	ו	ד	4-7-456	אלול	
30	30	א	ז	ה	5-20-169	תשרי	4597

נשים ליבנו, איפוא, אל מולד ניסן המודגש בטבלה. מולד ניסן חל ביום שלישי 15 שעות מתחילת הלילה (מקביל לשעה 9 בבוקר ע"פ חשבוננו המונה את השעות מחצות) ו-811 חלקים.

בורנשטיין טוען שהמולד המוזכר במכתב זמנו יום שלישי, 4 שעות מתחילת הלילה (שעה 10 בלילה), דהיינו המולד חל בליל ג'.

בורנשטיין מניח שכללי הלוח הנהוגים בימינו היו נהוגים כבר אז, אך כאמור המולד היה שונה ומוקדם בכ-12 שעות. לכן כותב בורנשטיין שמולד תשרי 4596 חל "קרוב לי"א שעות ביום ו" (6-11). לפי כללי הלוח מופעלת דחיית אדו וראש השנה 4596 נדחה משישי לשבת. מולד תשרי 4597 חל ב"יום ה' בשמונה שעות בערך" (5-8) וראש השנה 4597 איננו נדחה אלא חל ביום ה' ואין שום דחייה. לפי חשבון המולדות שלנו המופיע בטבלה, הרי שמולד תשרי 4596 חל ב 6-22-660 ור"ה נדחה לשבת, אך כיון שמולד תשרי 4597 חל ב 5-20-169, דהיינו שעתיים ו-169 חלקים אחר חצות היום מופעל כלל מולד זקן + דחיית אדו ור"ה 4597 נדחה מחמישי לשבת, מה שגורם את קביעת מרחשון וכסלו שלימים. זוהי שיטתו של בורנשטיין בהסבר הקביעות השונה.

שיטתו של בורנשטיין מיוסדת על שתי הנחות:

- (1) כללי הלוח זהים ללוח שלנו;
- (2) חשבון המולדות שונה מחשבון המולדות שלנו.

הקורא את מאמרו של בורנשטיין מתרשם כי היתה לבורנשטיין מגמה מיוחדת להוכיח שדווקא חשבון המולדות היה שונה. בורנשטיין ראה בלוח התפתחות הדרגתית, כפי שציטטנו אותו בשניים ממאמרו לעיל. לפי בורנשטיין מידת החודש עברה כמה גילגולים עד שהגיעה למידת כט-יב-

תשצג; בנספח ג' ל"מחלוקת"³⁶ משער בורנשטיין שהשלב הראשוני של מידת אורך החודש היה כט יום ומחצה ושתי ידות (=שלישי) שעה (רק תשך חלקים) כי זאת מידת החודש הנזכרת בפרקי דר' אליעזר³⁷ ובברייתא דשמואל³⁸. אחר כך היה שלב של כט-יב-תשצב ב"זמן הערביים" (המוסלמים) ורק אחר כך לקחו חכמי העיבור את מידת כט-יב-תשצג מ"אלמגסטי" של פטולומיאוס לאחר שתורגם הספר לערבית. בורנשטיין ניסה גם במאמרו "עיבורים ומחזורים"³⁹ להראות שהיו נהוגות מידות חודש שונות, ששמשו במחזורי עיבור בזמן התפתחות הלוח. שיטתו זאת של בורנשטיין שימשה ברבות הימים בסיס לשיחזורו של יפה בספרו "קורות חשבון העיבור".

שיחזור יפה מתומצת היטב ב"שערים ללוח העברי" של שר שלום (עמ' 26).

יפה, על פי שחזוריו, הגיע לתוצאות אחרות מאלו של בורנשטיין; לפי פרסום המכתב אצל מאן ואצל בורנשטיין היה כתוב בשורה 10 אחר המלה "ביממא דתלתה בש[ב]ה בארבע [שע]ות". המילה שעות שוחזרה ע"י מאן כי רק האותיות "ר" ו"ת" הן ברורות ולפניהן יש קרע בכתב-היד. אך יפה החליט לשחזר⁴⁰:

ארבע [יד]ות או ארבע [שת]ות או ארבע [דנק]ות

36. עמ' 129-130.

37. פרק ז'.

38. פרק ה'. התיקונים של הוספת ע"ג חלקים בפדר"א ובברייתא דשמואל הם של המעתיקים.

39. התקופה כ'. ראה הע' 17.

40. "קורות חשבון העיבור" עמ' צח.

כמו כן הניח יפה שהשעות כאן נמנות מתחילת היום ולא מתחילת הלילה כמו בורנשטיין, לכן מולד ניסן חל ביום ג' בשעה 12 מתחילת היממה (6 בבוקר) ו2/3 או 4/6 שעה (בניסוחנו המספרי 3-12-720). על ההנחה השנייה עוד נדבר רבות בהמשך, מפני שיש לה חשיבות עליונה בהבנת המכתב. יפה הגיע לתוצאה זו רק על פי חשבונותיו המשוערים שמהם הסיק מסקנה זו. לפני ראיית הכתב-יד היה אפשר לנסות ולדחות את שיטת יפה בטענה שהשלמה המסתברת היא [שע]ות ולא מילים כמו ידות, שתות, ודנקות ששימושם בלשון נדיר; אך אחרי עיון בכ"י נראית אות ע' ברורה קטועה מעט בשני ראשיה. לכן פענחתי [ש]עות ולא [שע]ות כמו מאן; תיאוריית יפה מתמוטטת, וכל חשבונותיו המשוערים מתגלים כחשבונות סרק, אחר שלא עיין כלל בכתב-היד של המכתב.

ברם, הנחתו השנייה של יפה, נקלטה, וגם קאסוטו ז"ל, וייבדל לחיים ד"ר צבי לנגרמן מפרשים את השעות של המולד מתחילת היום.

קאסוטו במאמרו "על מה נחלקו רס"ג ובן מאיר" בספר רס"ג, פותח מחדש את סוגיית חיתום הלוח, מאז ימי בורנשטיין ויפה. נושא מאמרו של קאסוטו הוא המחלוקת; קאסוטו מציע שיטה אחרת להסביר את היווצרות המחלוקת (מדוע נוצר ההבדל של תרמ"ב חלקים בין בני א"י לבני בבל).

במאמרו מגיע קאסוטו למסקנה שבני א"י החשיבו את מולד ניסן, וכללי הלוח היו מיוסדים על ניסן ולא על תשרי כמו אצלנו (שם בעמ' שנ-שנא); ואז מביא קאסוטו את מכתב ראש הגולה להסתייע ממנו. נראה את דברי קאסוטו לגבי המולד (עמ' שנב) :

"אמנם, אי אפשר להסכים לדעתו של בורנשטיין, שמהמכתב יוצא שחשבון המולדות היה שונה אז מחשבוננו. להיפך, כשאנו מעיינים היטב בדבריו של ראש הגולה, רואים אנו שהמולד הנזכר בהם מתאים היטב למולד שלפי חשבוננו. בורנשטיין מוצא ביניהם הבדל של יותר מ"א שעות, כי הנה

לפי חשבוננו חל מולד ניסן ד"א תקצ"ו ביום ג' ט"ו תתקי"א, (קאסוטו מעיר כאן בהערה 66 שאצל בורנשטיין נדפס בטעות תתס"א במקום תתקי"א. כמה מצער שגם קאסוטו עצמו טעה בחשבון וצ"ל תתי"א = 811 חלקים. הרב כשר ב"תורה שלמה י"ג עמ' 170 העתיק את דברי קאסוטו ככתבם וכטעותם ולא טרח לברר אם קאסוטו חישב את המולד נכון. רק עקביא היה הראשון שציין את המולד הזה נכון!) ולפי המכתב חל ביום ג' "בארבע [שע]ות". אבל כשנשים לב אל לשון המכתב ניווכח, שאיננו מתנגד כלל לחשבוננו. כתוב בו שהמולד חל "ביממא דתלתה בש[ב]ה בארבע [שע]ות", והמלה ב"יממא" בודאי אינה מיותרת, אלא באה לפי השיטה המונה את שעות הלילה לחוד ואת שעות היום לחוד כפי מה שאנו רואים בנוסח א' ובנוסח ב' (קאסוטו קרא לשני נסחים של לוח ד' שערים במדרש שכל טוב נוסח א' ונוסח ב' - בנספח למאמרו) וגם בכתבי בני בבל, למשל בספר ה מ ו ע ד י ם לרס"ג⁴¹. והנה ארבע שעות ביום לפי שיטה זו הם ט"ז שעות לפי השיטה הרגילה אצל המעברים, ומכיון שראש הגולה אינו מזכיר חלקים, רק שעות, ברור הדבר שאין כוונתו להזכיר את רגע המולד אלא בקירוב, וט"ז שעות בקירוב מתאימות היטב למולד היוצא לפי חשבוננו שהוא כאמור ט"ו תתקי"א (ושוב, צ"ל תתי"א) כלומר ט"ו שעות 50 דקות $\frac{2}{3}$ שניות (ושוב טעות גוררת טעות, 811 חלקים הם 45 דקות ו- $\frac{1}{3}$ שניות). אם כן איפוא, חשבון המולדות היה אז כבר החשבון שלנו.

ואולם, מזה יוצא, שוב נגד דעתו של בורנשטיין, שכללי הדחיות מהימים הכשרים עוד לא נקבעו כמו שהם ידועים לנו. כי הנה, מכיון שעבר מולד ניסן את גבול י"ד ר"ד (לפי בן מאיר שמוסיף תרמ"ב חלקים על דחיית י"ג תרמ"ב בניסן) וכמו כן לפי כללי בני בבל, מכיון שחל מולד תשרי הקודם ביום ו' כ"ב תש"ס, (טעות! צ"ל תר"ס, ועיון מראה שקאסוטו טעה בחשבונותיו והוסיף

41. הרב יונה מרצבך סמך את ידיו על הסבר זה במאמרו "עוד על תרמ"ב חלקים" סיני ט"ז בעמ' רלב הע' 2.

מאה חלקים) ועבר את גבול השלמות שהוא ו' כ' תצ"א (ע"פ לוח ד' שערים של בני בבל). ולהיפך, מגיד מכתבו של ראש הגולה שמרחשון וכסליו נקבעו חסרים. כללו של דבר: בשנת ד"א תקצ"ו עוד לא נתקנו כללי הדחיות מהימים הכשרים, לא כפי שיטתם של בני ארץ ישראל ולא כפי שיטתם של בני בבל." - עד כאן דברי קסוטו.

דבריו של קאסוטו בנושא מכתב ראש הגולה הם זהירים ושקולים, ואנו ננסה לקיים אותם בהמשך ולפתח אותם. שיטת קאסוטו בקיצור:

(1) חשבון המולדות במכתב זהה לזה שלנו;

(2) כללי הלוח ע"פ המכתב - שונים מאלו שלנו.

לעיון מעמיק בשיטת קאסוטו נחזור בהמשך.

הבא שעסק במכתב ראש הגולה היה הגאון ר' מנחם מנדל כשר. כפי שהזכרנו לעיל⁴², ניסה הרב כשר לפרוך את שיטתם של בורנשטיין ויפה באיחור חיתום החשבון. הרב כשר הביא ראייה ממאמרו של קאסוטו שחשבון המולדות בשנת ד'תקצ"ו היה כמו חשבוננו. אך הרב כשר מתעלם מכך שהמכתב יוצא בפירוש ששנת ד'תקצ"ו היתה חסרה, בניגוד לכללי הלוח שלנו שהיתה צריכה להיות שלמה. וכך כותב הרב כשר:

"מה שכותב שם קאסוטו להעיר נגד החלטת בורנשטיין, אין זה מענייני כעת. די לנו להראות כי המציאה הנפלאה הזאת שבורנשטיין מתפאר בה שכוון אמת לאמיתו, ושמה קץ לכל משא ומתן, כי מפורש בה שבשנת תקצ"ו היה שונה עדיין חשבון המולדות מכפי שאנו חושבים היום, וזה מאשר בהחלט שיטתו, שזמן חיתום העיבור היה ברבע הראשון של המאה השביעית, בא חכם אחר ומראה שבורנשטיין טעה ולא שם לב לקרוא מלה

42. פרק י"ג בספר: "סתירת שיטת מאחרי חיתום החשבון" - מוקדש כולו לסתירת מסקנותיהם של בורנשטיין ויפה.

אחת "ביממא", שעל פיה יוצא שחשבון המולדות מתאים לחשבוננו. והנה הך הכפתור וירעשו הספים ! אין כאן מציאה ולא גילוי נגד המסורה, אבל יש כאן חיזוק ואישור לחשבון המסורה."

על התעלמות זו זוכה הרב כשר לביקורת נוקבת מבן דורו א"א עקביא במאמר הביקורת שלו "ספר מיוחד לענייני העיבור". במאמר זה ביקר עקביא את כרך י"ג של תורה שלמה של הרב כשר - כרך "סוד העיבור". עקביא מוצא נקודות זכות רבות בספר, ויחד עם זאת מתנגד לכמה דברים. למעשה, התנגדותו העיקרית של עקביא היתה לאותו פרק נזכר שבו רצה הרב כשר לסתור את שיטת מאחרי החשבון. עקביא תוקף את הרב כשר בהתייחסותו לשלוש תעודות שלפי דעתו משמשות ראיה לאיחור החיתום. התעודות הן מכתב ראש הגולה, מכתב נוסף מתקופת מחלוקת רס"ג-בן מאיר, שכבר הזכירו בורנשטיין במאמריו ואחת מהמצבות שנתגלו בצוער. במכתב הנוסף נדון בהמשך, אך כעת נתמקד בביקורת של עקביא לגבי מכתב ראש הגולה. עקביא כותב:

"הרב כשר נאחז בדעתו של קאסוטו וחוגג בה את חג נצחוננו הגדול (עמוד קע): "הך הכפתור וירעשו הספים ! אין כאן מציאה ולא גילוי נגד המסורה, אבל יש כאן חיזוק ואישור לחשבון המסורה".

אבל שכח הרב הנכבד בחריפותו, כי אמנם שלושת החוקרים הנזכרים מחולקים בדעותיהם בדבר זמן המולד, אבל כולם מאוחדים בדעה אחת, כי בשנת ד'תקצ"ו עוד היתה שיטת העיבור העברית שונה מאשר בלוח המקובל שלנו ושונה מכפי שנתפרסמה כשמונים וחמש שנה לאחר שנה זו, בשנת ד'תרפ"ב במכתבי היריבים ר' סעדיה ובן מאיר, שכן בלי הנחה זו אי אפשר להבין כלל את מכתב ראש הגולה. ולא עוד אלא שלפי דעת בורנשטיין (וכן לפי דעת יפה) נעשה בזמן חיתום העיבור אחרי שנת ד'תקצ"ו, ולפחות כשמונים שנה לפני ד'תרפ"ב, רק שינוי קטן בחשבון המולדות, ואילו לדעת

קאסוטו נעשה שינוי גדול מאד בכללי הקביעות, שכמותו כמעט מהפכה ממש בשיטת העיבור.⁴³

צודק איפוא עקביא בדבריו כי ממכתב ראש הגולה אמנם יוצאת קביעות שונה מזו שלנו, ובכך שלשת החוקרים אינם חולקים, כי כך כתוב ברור במכתב.

גם שר שלום בשעריו (עמ' 27) כותב בעקבות עקביא: "הרב כשר פשוט מתעלם מהוכחה ברורה זו".

אך למי משלשת החוקרים נותן עקביא את הבכורה ? לבורנשטיין:

עקביא מעדיף שלא להביא את דברי יפה (עמ' קכב) ובין בורנשטיין לקאסוטו בוחר עקביא בבורנשטיין משלושה נימוקים:

- (1) השינוי בכללי הלוח הוא מהפכני הרבה יותר מהשינוי בחשבון המולדות.
- (2) יש מקורות שהכוונה ב"יממא" לתחילת היממה, דהיינו תחילת הלילה.
- (3) עקביא כותב שהסברו של ראש הגולה שאם יעשו את ר"ח ניסן ביום ה' יראה הירח בליל ד' מסתדר רק לפי שיטת בורנשטיין:

"ומענין כי בפרט זה יש יתרון לדעתו של בורנשטיין באמרו, כי המולד שבמכתב ראש הגולה מכוון בערך לד' שעות מתחלת הערב, היינו לב' שעות לפני חצות לילה, שכן ידוע כי רק אם המולד נופל בשעות הערב לפני חצות לילה יש אפשרות שהירח יראה מחר סמוך לשקיעת החמה, ואם לפי חשבון המולדות נפל אז המולד בד' שעות אחר שקיעת החמה של יום ג', אפילו אם המולד האמתי לא היה ידוע אז, הנה אפשר היה באמת לחשוש, שמא יראה הירח בערב ליום ד'. ואילו אם המולד נפל בארבע שעות מן היום אין עוד מקום לחשש זה. לפי יפה ("קורות חשבון העבור" עמ' קג) נפל אז המולד

האמתי בשתי שעות לפני זריחת השמש ביום ג' ורוחב הירח היה 4 צפוני ובעלי ראייה חדה יכלו באמת לראותה לאחר שקיעת החמה של אותו יום."

נתחיל לענות על נימוקו השלישי של עקביא:

ובכן, עקביא טוען על-סמך יפה שניתן היה לראות את הירח בליל ד'. אבל ידיעותיו של עקביא בחשבונות הראייה שגויות מפני שלא היה בקי כמונו במשמעות קריטריוני הראייה. אמנם המולד האמיתי חל ביום ג' בשעה 4:21 בבוקר לפי שעון ישראל, כאשר זריחת השמש היתה בשעה 5:35 בבוקר. אך פרק הזמן הקצר שנשאר עד הערב - קצת יותר מ-14 שעות אינו מאפשר ראייה כלל וכלל ואפילו בטלסקופ. הירח לא הספיק להתרחק מספיק מהשמש: האורך הראשון הוא 6.7 וקשת הראייה 7.7 - הרבה פחות מתחת לסף קיצי הראייה של הרמב"ם. לכן בטבלה רשמנו שהירח יראה רק בליל ה'. לגבי טענתו שראש הגולה שרק אם מולד הלוח נופל בשעה הרביעית מתחילת הלילה - רק אז יחשוש ראש הגולה לראייתו מחר - הא - מהיכא תיתי? עקביא כותב ש"ידוע כי רק אם המולד נופל בשעות הערב לפני חצות לילה יש אפשרות שהירח יראה מחר סמוך לשקיעת החמה". אך נשאלת השאלה - לנו הבקיאים בחשבונות הראייה ידוע, אך האם לראש הגולה היה דבר זה ידוע?

ובכן, לפי חשבונות הראייה יראה הירח בליל ה' כ-38 שעות אחר המולד האמיתי, אורך ראשון 18.5 וקשת הראייה 22.2. אך בליל ד' לא יראה הירח כלל. ובכן, טענתו של ראש הגולה שאם יעשו את ר"ח ניסן ביום ה' יתקלקל הלוח בגלל שהירח יראה לילה קודם - איננה נכונה.

וכאן נשאל שתי שאלות:

- א. מדוע חשב ראש הגולה שהירח יראה בליל ד'?
- ב. מדוע באמת נשלחה קביעות השנה חסרה מא"י אם אין חשש לקלקול?

אך לפני שנענה על השאלות עלינו להפטיר בדברי שר שלום ולנגרמן שהם האחרונים שכתבו בנושא.

לעניין המולד דבק לנגרמן בשיטת קאסוטו⁴⁴. אינני יודע אם לנגרמן הסיק זאת מעצמו או הכיר את פירושו של קאסוטו, מכל מקום לנגרמן מחזק את שיטת מניין השעות מהיום ע"י לוח ד' שערים שבחיבורו של אל-כוארזמי.

לנגרמן גם כותב שבטיוטא הראשונה היה לו הסבר שונה לכל המכתב שמסיר גם את הבדל הקביעות, אך הוא לא הוציא את פירושו לאור. בכל אופן, לנגרמן פרסם תרגום של חיבורו של אל-כוארזמי שנכתב אחר שנת 1135 לשטרות היא 824. בתוך חיבורו של אל-כוארזמי נמצא לוח משובש של ד' שערים, דהיינו שלכאורה כבר כללי העיבור היו נהוגים, והלוח כבר היה חתום.

שר-שלום⁴⁵ עונה ישירות לנגרמן שלא ניתן להוכיח מהחיבור שהלוח היה חתום. הוא מעלה שני טיעונים חשובים:

(1) בחיבורו של אל-כוארזמי לא מופיע מולד התחלתי לא וי"ד ולא בהר"ד, ומכאן שחשבון המולדות עצמו לא היה ידוע לאל-כוארזמי. ואם כך איננו יודעים את חשבון המולדות, וגם אם יש לוח ד' שערים - הרי שייטכן שבשנת 4584 עדיין המולד היה שונה מזה שלנו - בדיוק כשיטת בורנשטיין⁴⁶.

44. אסופות א', עמ' קסב.

45. סיני ק"ב, עמ' מו.

46. שם, עמ' מג.

(2) לוח ד' שערים המשובש "נשתל" בתוך חיבורו של אל-כוארזמי בתקופה מאוחרת יותר, אחר שנחתם הלוח⁴⁷.

ובאמת טיעונו השני של שר-שלום הוא משכנע ביותר והוכחותיו שם מצוינות. לכן אני סבור שיש לקבל את הטיעון השני, אך לאו דוקא את הטיעון הראשון. ואחר שאנו מקבלים טיעון זה, הרי ששאלת פירוש ד' שעות נותרת פתוחה, ואם כך הרי שאצטרף למחנה קאסוטו-הרב מרצבך-הרב כשר-לנגרמן ולא למחנה בורנשטיין-עקביא-שר שלום.

שר-שלום מוסיף עוד נימוק לאלו של עקביא על מנת לחזק את שיטת בורנשטיין שד' שעות מתחילות מהלילה, אך נימוק זה סגנונו מעורפל, מכיון ששר-שלום גם הוא נמשך אחר בורנשטיין שהחשבונות באותה תקופה היו מעורפלים - כמגמת בורנשטיין ! נראה את דבריו:

"והקורא שקרא את מכתבו של ראש הגולה ישאל מיד: ומהיכן יודע ראש הגולה את המולד ? ובכן התשובה לפיענ"ד פשוטה: עיון במולד שמוסר ראש הגולה מראה שזה מולד בחשבון עגול, כלומר אין זה מולד מדויק אלא "בערך". וכנראה, לא ידע ראש הגולה את חשבונות המולד של חכמי העיבור בא"י. כל מי שיבדוק את מולד תשרי של שנת ד'תקצ"ו לפי חשבון המולדות שלנו יגלה, שהפרש של שעתיים בחשבונות עשוי לגרום שינוי בקביעות של אותה שנה. ואנחנו לא נדע מה היו החשבונות, שעליהם התבססו חכמי א"י כאשר קבעו את שנת ד'תקצ"ו כשנה חסרה, בשעה שלפי חשבונות הלוח הקבוע ראויה שנה זו להיות שנה שלמה"⁴⁸.

47. שם, עמ' מה.

48. שם, עמ' מג-מד.

ובכן, שר-שלום טוען: "ראש הגולה לא ידע את חשבונות המולד של חכמי העיבור בא"י!" וההוכחה לכך היא שהמולד מעוגל!

וכאן אני שואל: אם נתפוס כמו קאסוטו ש"בארבע שעות" כוונתו ביום, הרי זהו בדיוק המולד המקובל היום בלוחנו, מעוגל לשעה הקרובה. היתכן שראש הגולה יכוון בדיוק את מולדותיו עם אלו של חכמי העיבור הארץ-ישראלים שהיו בקיאים טפי?

הלא בורנשטיין עצמו התאמץ להוכיח ב"חשבון תקופות ומולדות" שלא מסתבר ששני תוכנים יכוונו למולד אחד בלתי אם נועדו?

ועוד, היתכן שראש הגולה ייצא במכתב הסברה המבוסס על חשבון שלא בארץ-ישראל הורתו, והלא המכתב מעיד מפורש שעל בני א"י היו סומכין ואין לנו אלא להסיק שבזמן כלשהו קבלו בני בבל את חשבון המולדות מא"י ולכן מתאים חשבון המולדות במכתב לחשבון המולדות שלנו. ואשר ל"שעה המעוגלת":

לשון המכתב "בארבע שעות" ולא "בשעה רביעית", דהיינו בתוך השעה השש-עשרה מתחילת היממה; 811 החלקים הם בתוך השעה הרביעית מתחילת היום. אולי ראש הגולה עיגל לשעה הקרובה כדי לא להאריך, אולי פשוט מקבלי המכתב לא ידעו את חלוקת השעה ל-1080 חלקים שהיא חלוקת מתקני העיבור בא"י, וכדברי אל-כוארזמי בחיבורו על החשבון: "זה אחר זה חלפו הדורות, וזה היה שמור בתוך יחידי סגולה מבני ישראל, ואינם הרבה במספר, והוא סתום מהרוב הגדול להזנחתם את העיון בו ולמיעוט תשומת ליבם."⁴⁹

אשר לדברי שר-שלום, למרות שבהמשך מאמרו נראה שהוא אוחז בשיטת בורנשטיין, הרי שבקטע שציטטתי לעיל נראה שהוא אוחז בשיטה חדשה לחלוטין - המולד שבמכתב אינו מתאים לחשבון המולדות של בני א"י, וגם את חשבון בני א"י שבאותה תקופה אין אנו יודעים, אך מהעובדה שהשנה חסרה לומד שר-שלום שעל כל פנים חשבון המולדות של בני א"י היה שונה. לא ברורה אם כן שיטת שר-שלום כיצד כוון ראש הגולה למולדות א"י, כי אף בורנשטיין עצמו התייחס למולד שמוזכר במכתב כאותו מולד של חשבון א"י, רק טענתו היתה שהמולד חל 12 שעות קודם החשבון שלנו.

בהמשך מאמרו משנה שר-שלום מעט את שיטתו, הוא כותב:

"שעת המולד שמביא ראש הגולה היא לא שעה מדויקת אלא בחשבון עגול - דבר שעשוי להעיד שאז טרם נקבעו חשבונות המולד המדויקים כפי שהם בידינו היום". בכך סותר שר-שלום את מה שכתב קודם ש"כנראה לא ידע ראש הגולה את חשבונות המולד של חכמי העיבור בא"י", כי אם ראש הגולה לא ידע את חשבונות א"י לא ניתן להביא ראיה מהמכתב ש"אז טרם נקבעו חשבונות המולד המדויקים".⁵⁰

לגבי נסיונו של ד"ר לנגרמן להביא ראיה מחיבורו של אל-כוארזמי ששעות הלילה והיום נמנו בנפרד כותב שר-שלום:

"ד"ר לנגרמן מביא ראיה מחיבורו של ח'וארזמי (שנכתב בשנת 824 לסה"נ), שאז היה נהוג לסמן את שעות הלילה לבד, ואת שעות היום לבד, ומבקש להוכיח מזה, שהשעה הרביעית שמזכיר ראש הגולה במכתבו מכוונת לשעה הרביעית של היום, ולא של היממה, כפי שסבר ח"י בורנשטיין.

מן הראוי לציין, שדבר זה היה ידוע לבורנשטיין, שכן בתעודות רבות שמביא חוקר זה בספריו ומאמריו אנו מוצאים את שתי השיטות הנ"ל. ואם בכל זאת הכריע בורנשטיין, שהשעה הרביעית במכתבו של ראש הגולה היא השעה הרביעית של היום, כנראה היתה לו סיבה טובה לכך. אני משער שהסיבה שלו היתה זו: אם אכן מדובר בשעה הרביעית של היום, שהיא השעה השש עשרה של היממה, כי אז לא נוכל להסביר מדוע נקבעה השנה חסרה; הרי לפי כללי הדחיות היה צריך בכגון זה לקבוע שהשנה שלמה".⁵¹

אך עם כל הכבוד שיש לי לבורנשטיין בתור גדול חוקרי העיבור - גם בורנשטיין הגדול יכול לטעות. עקביא נימק את בחירת בורנשטיין בשלשה נימוקים - על השלישי השבנו, כעת נשיב על השני והוא: שיש מסמכים שבהם נמנות השעות מתחילת היממה, קרי: תחילת הלילה.

בכל פרשיית המחלוקת מנו החולקים את השעות ללילה וליום בנפרד:

(1) באגרת בן מאיר הראשונה, כ-85 שנה אחרי המכתב, מניין השעות ללילה וליום בנפרד.

(2) בספר המועדים לרס"ג כנ"ל.

(3) באגרת חכמי בבל לבן מאיר.

(4) משתי אגרות התשובה לבן מאיר.

(5) מרשימת החילופים בין רס"ג לבן מאיר.

כל אלו פורסמו ב"מחלוקת" של בורנשטיין (כתבים מהשנים 921 ומעט אח"כ).

בעוד כמה מקורות מופיעה שיטה זו:

(6) בתשובת רב האי גאון מולד וי"ד - "מגיע לתחלת שעה שלישית מיום ששי" התשובה משנת 1303 לשטרות - 992 לספירה⁵².

(7) עוד תשובת רה"ג "ומר דרב סעדיה גאון זק"ל סמך על יוג" (אוצה"ג עמ' 19) ורב"מ נמשך אחרי בורנשטיין ותיקן למטה בהערה ג' צ"ל ויג, והרב יונה מרצבך בסיני ט"ז עמ' רלז הערה 2 כתב דברי טעם שהכוונה כאן למולד וי"ד אלא שהשעות נמנות מהיום יום ו' ג' שעות, וביקר שם את לוינ שנמשך אחרי תיאוריות בורנשטיין. כאן אוסיף על דברי הרב מרצבך ואומר כי הסימן בהר"ד מופיע בתשובה זו בצורה לבהרדז, (וכן הוא לעיתים בכתבי גאונים אחרים) דהיינו ראשי-תיבות של ליל ב' ה' שעות ו"ד חלקים ונראית כאן הקבלה גמורה ליוג. תשובה זו משנת 1306 לשטרות - 995 לספירה⁵³.

(8) בשני הנסחים של לוח ארבעה שערים ממדרש שכל טוב נמנות השעות ללילה וליום בנפרד.⁵⁴

52. אוצה"ג לר"ה עמ' 17. רב"מ לקחה מ"ספר העיבור" של הראב"ח.

53. שם, עמ' 19. תשובה שפורסמה ע"י מאן בספר היובל ליוניון-קולג', סינסינטי. מעניין לציין שבסוף התשובה (עמ' 21 באוצה"ג) מוזכר גם אהרון בן-מאיר. זהו המקור היחיד שנמצא עד כה בו יהודי רבני מזכיר את המחלוקת אחר זמן המחלוקת.

54. ראה בסוף מאמרו של קאסוטו ב"ספר רס"ג".

9) לוח ד' שערים המשובש בחיבורו של אל-כוארזמי - אם נניח שנשתל שם בתקופה מעט יותר מאוחרת. אם הלוח אכן שתול שם (ע"י איזשהו קורא (יהודי ?) שהחליט לצרף שם את לוח ד' שערים) - ייתכן שזה לוח ד' שערים הקדום ביותר שידוע לנו עליו.

כנגד מקורות אלו יש רק שני מקורות שמהם נמנות השעות מהלילה:

1) בתשובה של רב יוסף גאון מתא מחסיא בה מוצג וי"ד "וערב שבת בשעת בריית אדם היה ראש השנה והיה המולד בארבע עשר שעות בו", (אך בסוף התשובה מכונה מולד בהר"ד "ביום שני בה' שעות ור"ד חלקים מלילו ואולי זו עדות שהגאון הזה השתמש בשתי שיטות המניין) - אוצה"ג לר"ה עמ' 15.

2) במגילת ר' אביתר מוזכר מולד ד-כ-תח (שהוא מולד שנה אחת קודם שנת תהו !) "עמדה הלבנה בעשרין שעות ותח חלקים ליום רביעי" ("SAADYANA" עמ' 103) וראה מה שכתב על כך בורנשטיין "חשבון תקופות ומולדות" עמ' 4. מגילת ר' אביתר היא משנת 1405 לשטרות - 1094 לספירה.

משפע המקורות לעיל סביר מאוד להניח דווקא ש"ארבע שעות" שבמכתב נמנות מתחילת היום. עובדה היא שבכתבי המחלוקת גם בני בבל וגם בני א"י משתמשים בשיטת מניין השעות המפוצלת; והרי היא היא ההוכחה שהעוסקים בענייני הלוח משני הצדדים היה מקובל בידם להשתמש בשיטה המפוצלת.

כעת נותר רק הנימוק הראשון של עקביא לשיטת בורנשטיין שלפי שיטת בורנשטיין נעשה רק "שינוי קטן" בחשבון המולדות ואילו לפי קאסוטו נעשה "שינוי גדול מאוד בכללי הקביעות". לא מובן כלל על סמך מה קובע עקביא

ששינוי של 12 שעות בחשבון המולדות הוא "שינוי קטן" ואילו שינוי כללי הקביעות הוא "שינוי גדול מאוד, שכמותו מהפכה ממש בשיטת העיבוד" ?

אדרבא, להיפך הוא הנכון. כמה האריך עקביא עצמו בדבריו על כך שדחיית יום א' לא התקבלה עם ייסוד הלוח, ועוד בשנת ד'רס"ד (תשרי 503) חל ראש השנה ביום א' כיוצא לפי מצבת צוער ?

ומה עוד שהרב כשר בספרו תורה שלמה מביא את שיטת התוספות רי"ד למגילה ד: "...דמעיקרא לא תקנו אלא שלא יחול יוה"כ בע"ש ואחר שבת. אבל על יום ערבה לא חשבו ואחר זמן רב חזרו ותקנו שלא יחול יום ערבה בשבת⁵⁵". הרי שאחד הראשונים סובר שדחיית א' נתקנה זמן רב אחד דחיות ד"ו, ודחיות אד"ו לא נתקנו בעת ובעונה אחת⁵⁶. ואילו על תיקון המולד מעולם לא שמענו מעולם מי שאומר שהוא שונה אחר ימי ר' הלל.

זאת ועוד, אפילו אם נניח כעקביא, שהיתה סמכות למתקני הלוח לשנות את מולד הלוח, מהיכא תיתי לעקביא שזהו "שינוי קטן" ואילו שינוי הכללים הוא "שינוי גדול" ? הרי אם בסמכות מתקני הלוח לתקן את המולד ב-12 שעות - מהלך שבועדאי יביא לשינוי מוחלט של אופיו של הלוח - מדוע שינוי בכללי הלוח הוא "שינוי גדול" ? לכל היותר, עומד שינוי זה בדרגה אחת עם שינוי בחשבון המולדות. ואפילו עקביא עצמו כותב שדחיית א' התקבלה זמן רב אחרי ייסוד הלוח ע"י ר' הלל, אם כן הוא עצמו מסכים שכללי הלוח שונן, ובאופן רציני. ועוד, דווקא שינוי בכללי הלוח נחשב לפחות מהפכני מאשר שינוי בחשבון המולדות מבחינת מתקני הלוח. כי הרי בכל שינוי, ואפילו הקל

55. תר"ש י"ג עמ' 88-89.

56. ראייה זו שהבאנו אינה מוחלטת. יתכן שהרי"ד התכוון לתקופה שבה נהג קידוש החודש ע"פ הראייה ואז דחיות ד"ו נקבעו לפני דחיית א', אבל כשכבר נתקבל הלוח כל דחיות הימים היו בתוקף.

ביותר, הנעשה בחשבון המולד, בעצם נוגעים ביסוד החשוב ביותר בתקנת הלוח של ר' הלל - הוא חשבון המולדות.

ובכן, דחינו את שלושת הנימוקים של עקביא מדוע בחר בורנשטיין לפרש שארבע השעות במכתב מתחילות מהלילה דוקא ולא מהיום. כפי שהזכרתי לעיל לבורנשטיין היתה מגמה להוכיח שהלוח עבר אבולוציה - מידת החודש הלכה והשתכללה עד שהגיעה למידת החודש שלנו. כך נוהג בורנשטיין גם בקטע בו הוא מדבר על המכתב: "לא נוכל לדעת אל נכון את מדת חדש הלבנה שהשתמשו בה חכמים אלה"⁵⁷. אלכוארזמי, בחיבורו על הלוח העברי המתורגם במאמרו של לנגרמן כותב כבר בסביבות 824, כ-12 שנה לפני המכתב, "חלק השעה משעות הלבנה 1080. חודש הלבנה ממולד למולד תשעה ועשרים יום, ושתיים עשרה שעות, 793 חלקים". דבר זה מוכיח בבירור שאף לגוי היתה ידועה מידת החדש העברי כט-יב-תשצג, על אחת כמה וכמה ליהודי. בורנשטיין סבר שמידת החודש עברה כמה גילגולים. לכן שבש את דברי רבינא בערכין ט: ומחק את דבריו "יומא דתלתין שנין" בטענה שזוהי הוספה מאוחרת, מפני שמדבריו נראה שמידת כט-יב-תשצג היתה ידועה לחכמי הגמרא, והדבר לא תאם את שיטתו של בורנשטיין לפיה רק לאחר תרגום אלמגסטי לערבית נודעה לחכמינו מידה זו. מפרק ה' בברייתא דשמואל יוצא שהברייתא או לפחות חלקים ממנה נכתבו אחרי שנת 4536 (776 לספירה) באותו פרק נזכרים מולדות תשרי וניסן של שנת ד'תקל"ז - 4537 כאשר קיימת סטייה של כ-3 שעות ושליש בין המולדות הנזכרים שם לבין אלו היוצאים בחשבון המולדות שלנו⁵⁸. כמו כן מידת החודש שם היא

57. "התקופה" י"ד-ט"ו, עמ' 348.

58. מולד תשרי 4537 שם הוא בתחילת ליל ד', בעוד שמולד תשרי 4537 לפי חשבוננו הוא 4-3-363. הגהותיו של ר' אריה ליב ליפקין בעל "שבילי המאורות" שם למספר השנה ג' תתקל"ו במקום ד' תקל"ו הן בלתי מתקבלות על הדעת. ראה מאמרו של א"א עקביא ב"מלילה" ה', שנת תשט"ו עמ' 132-119 "ברייתא דשמואל כתעודה לתולדות העיבור בדור שלפני חיתום העיבור". עקביא מוכיח בבירור שהשנה הכתובה בברייתא שבה "שוו חמה ולבנה" היא אכן ד'תקל"ו, והמולדות המופיעים שם הם של השנה הבאה אחריה - ד' תקל"ז.

קצרה מזו שלנו והיא בת כט יום יב שעות ושני שלישי שעה (תש"ך חלקים). למרות שהברייתא אנונימית ואין אנו יודעים מי כתב אותה - התייחס אליה בורנשטיין כחיבור שיצא מידיהם של מחשבי הלוח ורצה להראות בכך שעוד ב776 היה חשבון המולדות ומידת החודש שונים. אך מכל השערותיו אלו יצאה לו לבורנשטיין תולדה מוזרה: "הימים שאנו עוסקים בהם היו ימי יצירתו ותקונו של חשבון המולדות, שהיה משנה פניו מפקידה לפקידה. בשנת ד"א תקל"ז היה המולד נבדל מחשבוננו בשעור שלש שעות ושליש, בשנת תקצ"ו עלה ההבדל בשעור חצי יום, ובשנת תרפ"ב נשתוה עם מולדנו בדיוק".⁵⁹

דומני, שגם שר-שלום יסכים שדבריו של בורנשטיין כאן אבסורדיים:

בשנת ד'תקל"ז היה ההבדל רק 3 שעות ושליש, ובשנת ד'תקצ"ו, 60 שנה אחר כך, אחרי שאלמגסטי תורגם לערבית וחכמת האסטרונומיה התפתחה יותר - מגיע ההפרש לחצי יום?! ואם ב-836 חשבון המולדות אכן היה שונה האם אין זה תמוה שההפרש מגיע בדיוק ל-12 שעות, כך שניתן לפרש את המולד לפי חשבוננו? גם ללא כל האמור לעיל הגיוני היה לפרש שמולד המכתב מתאים לחשבוננו כי בכל ראיותיו של בורנשטיין אין גם ולו אחת המוכיחה בוודאות שחשבון המולדות של מתקני הלוח השתנה. אך אחר כל האמור לעיל אני חושב שאי אפשר לפרש את המולד אחרת מדברי קאסוטו.

מעתה יוצאת מהמכתב המסקנה שבשנת ד'תקצ"ו קבעו את הלוח על-פי כללים אחרים מכללי הלוח שלנו. כעת נשאל את השאלה שעדיין לא ראיתי

למרות שחשבונות הברייתא שונים מחשבון המולדות שלנו, אני סבור שהברייתא לא יכולה לשמש הוכחה שבשנה זו החשבונות יהיו שונים, מפני שאיננו יודעים מי כתב את הברייתא. ועיין מאמרו של גד בן-עמי צרפתי ב"ספר השנה של אונ' בר-אילן שנה ג' "מבוא לברייתא דמזלות" עמ' 72 ואילך בו מראה צרפתי שברייתא דשמואל המצוייה בידנו מורכבת משלושה מקורות שונים, כל אחד מתקופה אחרת.

אף אחד שדן בה באריכות: מדוע קביעות השנה שונה מקביעותנו; או במילים אחרות באיזה כלל היה שוני בין הכללים שלנו לכללים בשנת ד'תקצ"ו ?

התשובה נעוצה במולד תשרי 4597. מולד תשרי 4596 היה 6-22-660 ונדחה ליום ז' בגלל כלל לא אדו ראש שהיה קיים אז והיום, ולכן לא היה שוני בר"ה 4596, אך מולד תשרי 4597 היה 5-20-169. יום ה' איננו יום פסול ולפיכך ראש השנה יכול לחול בו. אך לפי הלוח שלנו המולד חל אחר חצות יום ה' (שעה 18) ומופעל כלל מולד זקן. ר"ה נדחה ליום ו', אך הוא יום פסול ולפיכך נדחה ראש השנה שנית ליום שבת, כל זאת על-פי הלוח שלנו והשנה נקבעת שלמה. אך לפי המכתב נקבעה השנה חסרה כלומר ר"ה 4597 נקבע ביום ה' הוא יום מולדו ולא נדחה לשבת. מכאן יוצאת המסקנה המרעישה שכלל מולד זקן הידוע לנו לא היה נהוג בשנת ד'תקצ"ו !

ומולד תשרי 4597 חל 2 שעות ו169 חלקים אחר חצות היום, ובכל זאת לא נדחה יום ראש-השנה !

ומעתה אנו נזכרים שנקודת המחלוקת בין רס"ג לבן מאיר 85 שנה מאוחר יותר היתה רק בנושא מולד זקן ובתולדת גטר"ד היוצאת ממנו ולא בשום עניין אחר, ואם כלל מולד זקן התקבל רק בשלב כה מאוחר מובן מדוע פרצה המחלוקת בזמן כה מאוחר. במהלך כתיבת המאמר התגבש אצלי נסיון להסביר את המחלוקת, אך כיון שבהשערות עסקינן כנראה שאפרסם את השערתו בפעם אחרת.

אמנם יש לשים לב לעובדה חשובה מאוד הנזכרת במכתב: ראש הגולה מסביר את קביעות השנה על-פי מולד ניסן. אם אכן הדבר משקף גם את אופן הקביעה בארץ-ישראל שממנה קיבל ראש הגולה את הקביעות, הרי

שיש לנו הוכחה מהמכתב לשיטת קאסוטו שכללי הלוח היו מיוסדים בעבר על ניסן⁶⁰.

המכתב גם יסבול את שיטת בורנשטיין בפירוש מחלוקת רס"ג ובן מאיר (שתמך בה הרב מרצבך) שבני א"י התחילו את מניין המולדות ממולד ניסן ראשון של בריאה ד-ט ואילו בני בבל התחילו 6 חודשים מאוחר יותר ממולד ו-יד ובדרך זו נוצר פער של 642 חלקים בין בני א"י לבני בבל ואמנם המכתב יסבול את ההסבר שהמולד הנזכר בו הוא על פי שיטת בני א"י וחל ב-3-15-169 דהיינו 642 חלקים קודם חשבון המולדות שלנו (11-15-3 כאמור לעיל), כי לשון המכתב היא כאמור "בארבע שעות" בזמן מסויים בתוך השעה הרביעית.

קעת נותר לנו להשלים את הסברו של ראש הגולה במכתבו.

שאלנו: מניין לראש הגולה שהירח יראה בליל ד' ? ובכן, בנושא זה עלתה בידי ההשערה הבאה:

מכמה מקומות מוכח שהיתה מפורסמת בעם שיטה לפיה נראה הירח שש שעות אחר מולדו. ראה רש"י ותוספות לסוגיית "נולד אחר חצות" בבלי ר"ה כ: הפירוש מיסודו של רב סעדיה גאון.

פסיקתא פרשת החדש ס' כא: "ר' שמלאי תני בשם שמואל כל חדש שלא נולד קודם לשש שעות אין כח לעין לראותו" ובילקוט שמעוני פרשת בא רמז קצ"א ממשיך קטע זה: "ואותו החדש שהראה הקב"ה למשה נולד משש

60. ראש חודש ניסן נחשב אחר המעבר ללוח העברי בא"י ראש השנה לחודשים. ניתן לראות זאת מפיוטי ר' פנחס לראשי החודשים שנמצאו בגניזה: "קידוש ירחים דר' פנחס" שפורסם ע"י מרמרשטיין "הצופה לחכמת ישראל" עמ' 225 ואילך. יצא במהדורת צילום ע"י א.מ. הברמן בשנת תשל"ג (ירושלים). מפיוטים אלה נראה שהברכה אותה היו מברכים בא"י בחודש ניסן היתה לא "מקדש ישראל וראשי חודשים" כי אם "מקדש ישראל וראש ראשי חדשים". ועיין מאמרו של עזרא פליישר "ראש ראשי חדשים" - תרביץ ל"ז עמ' 265 ואילך, וראה בחוברת "כזה ראה וחדש", יהודה עציון, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 14-17.

שעות ולמעלה ולא היה כח בעין לראותו והראהו לו הקב"ה באצבע ואמר לו: "החדש הזה".

על הפסיקתא נוסד פיוטו של הקליר לפרשת החדש "אבי כל חוזה" בו מופיעות השורות: "זוהר לשעות שש. תארו להתאשש. פחות משש. כל עין יעשש"; "קץ מולדו חל להקצות. ביום רביעי בחצות. ועד שלשים מרוצות. לא נכר בחוצות." (היום אפשר למצוא פיוט זה יחד עם כל היוצרות לארבע פרשיות בסידור "תפילת כל פה" נוסח ספרד עמ' 378, וראה מאמרו של ר' שמחה ולגר "יודעי בינה", כרך א' עמ' 96-106).

ועיין גם ירושלמי פ"ב ה"ו דברי ר' שמלאי: "כל חדש שנולד קודם לשש שעות אין כח בעין לראות את הישן" וכוונתו שהזמן האחרון לראיית הירח הישן הוא שש שעות לפני מולדו.

מכל האמור לעיל אני מעלה את ההשערה שראש הגולה הגיע למסקנה שהירח יראה בליל ד' מכיון שמשעת מולד הלוח עד תחילת הלילה עברו 8 שעות ו-269 חלקים - יותר משש שעות.

אמנם, ויש להדגיש, כי לפי טענה זו לא היה בקי ראש הגולה בחשבונות הראיה כלל, כי כל מי שיעקב אחר ראיית הירח החדש למשך כמה חדשים יגלה מיד שהירח החדש כמעט תמיד מופיע הרבה יותר מאוחר מאשר שש שעות ממולד הלוח, וזהו אחד הקשיים באותה סוגיה עמומה ר"ה כ: "נולד קודם חצות".

ידידי יצחק סטרוד העיר את תשומת ליבי שחודש קודם, אדר ב', חל א' בחודש ביום ב' ואילו הירח נראה למחרת בליל ג'; אם השנה היתה נקבעת שלמה היה א' אדר ב' נקבע רק ביום ד' דהיינו יום אחד אחר ראייתו. סטרוד העיר כי יתכן שראש הגולה ראה את הירח באדר ב' בליל ג' והסיק בדרך אינדוקטיבית שגם בחודש ניסן יראה הירח יום אחד אחר א' בחודש.

להשערותו של סטרוד אפשר למצוא חיזוק באותה לשון מוקשה של המכתב בה ראש הגולה אומר על השנה "והיא שתא דהוה שנת אלפא וכו'" השנה שהיתה, דהיינו המכתב נכתב אחרי שנת ד'תקצ"ו ובו ראש הגולה מסביר את קביעות השנה לאחר שהשנה הסתיימה. להשערותו של סטרוד אפשר גם לצרף את השערתי, כי מולד אדר ב' חל 2-3-18 דהיינו בליל שני, וראיית הירח המחישה לראש הגולה שאפשרי הדבר שאם הירח נולד באותה יממה אך קודם חצות היום יראה הירח בלילה הבא. תופעה דומה ארעה גם באייר בו חל המולד 5-4-524 וגם א' באייר חל ביום ה' והראייה היתה ביום ו', ועיבור מרחשון וכסלו היה נותן שיצא ר"ח אייר ביום שבת אחר הראייה. מכל מקום בחודש ניסן עצמו נראה באמת הירח רק בליל ה' ולא בליל ד', כך שאפילו אם היו עושים את מרחשון וכסלו שלמים לא היה הדבר מקלקל את ניסן כי הראייה והקביעה שתיהן היו ביום ה'. מכל מקום, ראש הגולה לא ידע עובדה זו.

ראש הגולה מעלה במכתבו שנוצרת בעייה כתוצאה מעשיית מרחשון וכסלו חסירים "אף על גב דלעינין מרחשון וכסליו וטבת מתאחר סהרא דילהון" אבל למרות בעייה זו אין לעשותם שלימים כי יתקלקל ניסן שהוא חשוב יותר (כסדרן, כמובן, אי אפשר לעשות מפני שיפול פסח ביום ד' ולא בדו פסח).

למה מתכוון ראש הגולה בדבריו ?

הפתרון לשאלה מתמקד בהבנת הביטוי "מתאחר סהרא דילהון" - מתאחר ה"סהר" שלהם. מהו ה"סהרא" שמתאחר ? כאן יש לפתור את השאלה על-פי דקדוק הלשון. מובן של התאחרות סהרא מצאנו בבבלי בערכין ט. הסוגייה שם דנה כיצד ישפיע עיבור או חיסור של חודשים על ראיית הירח וזאת במטרה לפרש את דברי המשנה בדף ח: "אין פוחתין מארבעה חודשים המעוברים בשנה ולא נראה יתר על שמונה". האמוראים החולקים שם הם רב הונא ועולא מהדור השלישי, דהיינו קודם שהונהג הלוח ע"פ חשבון.

תשעה מעוברים יגרמו לכך ש"קדים ואתי סיהרא תלתא יומי" - יראה הירח 3 ימים לפני הקביעה, ותשעה חסירים יגרמו לכך ש"מייתרא סיהרא תלתא יומי" - יראה הירח 3 ימים אחר הקביעה. גירסת השיטה מקובצת שם אות ג' "מיתרח סיהרא" והוא מפרש: "סיהרא חדתא מתאחר" (ואולי גרסת הגאונים בסוגייה היתה "מתאחר סיהרא" אם כי אין אנו צריכים לשנות את הגרסה, כי המובן הוא אותו מובן). מלשון זו אני למד שכוונת ראש הגולה באמרו "סיהרא" לראיית הירח, והוא רוצה לומר שבשל עשיית הירחים חסירים תתאחר ראייתו של הירח החדש אחרי יום ראש חודש, ואף על פי כן לא חוששים לכך, אלא מתכוונים שהירח החדש של ניסן יראה גם הוא אחר הקביעה, כדי שלא יקרה דבר חמור יותר - שהירח יראה לפני יום הקביעות. אי אפשר לפרש שראש הגולה מתכוון ב"סיהרא" למולד הירח, שהרי הוא כותב "סיהרא דניסן דקא מיתליד" - ירחו של ניסן שנולד, כאשר הוא באמת רוצה לדבר על המולד. מלבד זאת, בחודש מרחשון המולד חל 11-1-373 לפני יום ר"ח יום ב', ולגבי כסלו וטבת - בשניהם, בין אם השנה תהא שלמה ובין אם היא תהיה חסרה - תמיד לא יהיה המולד מאוחר מיום ר"ח. אבל הפירוש הפשוט הוא כאמור שאם תקבע השנה חסרה יתאחרו מועדי ראיית הירח מאשר אם היא תקבע שלמה; רק קושייה אחת יש בדבריו של ראש הגולה: אמנם ר"ח מרחשון חל אחר תשרי שהוא תמיד מלא - בן 30 יום ואיך שנעשה את השנה - ר"ח מרחשון לא יושפע כלל! החדשים שיושפעו הם כסלו וטבת אך לא מרחשון! ועל כרחנו עלינו לטעון שראש הגולה לא התכוון לדייק בדבריו אלא אחז "מרחשון וכסליו וטבת" שהם שלשה חדשים חסירים רצופים (ראה ר"ה כא: תרי ירחי חסירי - קלא אית להו) אך אמנם התכוון ראש הגולה שסדרתם הרצופה של 3 חודשים חסירים יגרמו להתאחרות ראיית הירח מיום קביעת החודש, ואכן כך קורה - ירח מרחשון נראה יומיים אחר ר"ח ב-ד בין בשלמה בין בחסרה; ירח כסלו נראה יומיים אחר ר"ח בחסרה ג-ה אך רק יום אחד אחר ר"ח בשלמה ד-ה; ירח טבת נראה יומיים אחר ר"ח בחסרה ד-ו, אך בשלמה חל ר"ח ביום הראייה ו-ו ואין הבדל (!). כל האמור כאן על-פי המציאות האסטרונומית האמיתית אותה שנה כפי

שחושבה על-ידי (ראה טבלה לעיל), אך אם ראש הגולה סבר שכלל ראית הירח החדש שש שעות אחר המולד קיים בכל חדשי השנה, הרי שלפי שיטה זו מתאחר הירח ביום אחד אחר יום ר"ח אם עושים את השנה חסרה, אך אם היו עושים אותה שלמה מרחשון נקבע יום אחד לפני הראייה, כסליו נקבע ביום הראיה, וטבת נקבע יום אחד אחרי הראיה (!).

זה הפירוש העולה בידינו מדברי ראש הגולה.

כעת, נפנה לפירוש שאר העניינים הנזכרים במכתב.

לא בדו פסח

אחר שראש הגולה מסיים להסביר מדוע אי אפשר לעשות את השנה שלמה, הוא מתחיל להסביר מדוע אי אפשר לעשות את השנה כסדרה. הסיבה לכך היא שיחול פסח ברביעי - ולא בדו פסח, ואז מתחיל ראש הגולה כאילו במאמר מוסגר להסביר את הכלל לא בדו פסח, ועובר על הימים ב' ד' ו' אחד לאחד ומסביר מדוע הם פסולים. מיותר הוא לציין שאי אפשר להבין אחרת, כאילו ראש הגולה מסביר גם למה בשנת ד'תקצ"ו עצמה לא יחול פסח בימים ב' ו'.

מתוכן המכתב ברור, כי ראש הגולה ידע שמידת השנה מוגבלת לשלמה, כסדרה וחסרה, דהיינו רק החודשים מרחשון וכסלו משתנים במידתם. כלל "לא אדו ראש" כבר היה מפורסם מזמן:

מלבד שאילתות דרב אחאי גאון מהמחצית הראשונה של המאה השמינית לסה"נ שבהם נאמר (שאילתא סז בשאילתות שבהוצאת מוסד הרב קוק):

"בזמן חכמים הראשונים, שהיו בקיאים בחשבון מולד הלבנה ובדיקדוקי סוד העיבור, היה יום ערבה בא בשבת ופורים בשבת ומקרא מגילה בשבת וכו'."

רב אחאי גאון הוא הראשון שמזכיר שהושענא רבה לא יכול לחול בשבת דהיינו דחיית א'. כלל אדו ככלל מופיע גם כן בתקופה הסמוכה לזמן המכתב:

מלאכה גדולה עשה הרב כשר בגלותו שני מקורות גאוניים קדומים שבהם מוזכר הכלל:

הלכות פסוקות (וויסרלס תרמ"ו) סימן י"ח עמ' 135 "לא בדו פסח. לא גהז עצרת. לא אדו ראש השנה וסוכה. לא אגו יום הכיפורים. לא זבד פורים."

הלכות פסוקות נכתב בידי תלמידי רב יהודאי גאון שנפטר ב-763.

ב"סדר רב עמרם גאון" סדר של פסח סימן צ"ב (עמ' קכח)⁶¹ מובאת תשובת רב נטרונאי גאון לרבנן די באספמיא על נושא קריאות התורה בחוה"מ פסח הוא כותב "פסחא ... בתרין בשבתא לא מקלע כלל. ... בארבעה לא מקלע פסחא כלל, וכן במעלי שבתא לא מתרמי כלל." רב נטרונאי הפך לגאון סורא שנים ספורות אחר זמן המכתב.

מהלכות פסוקות אנו רואים שהכלל לא אדו ראש היה מפורסם כבר לפני המכתב, מה שמסביר מדוע דבריו של ראש הגולה מנוסחים ככללים.

יום טוב גדול של ערבה

"יום טוב גדול של ערבה" הוא התרגום לעברית של הושענא רבה (הושענא בארמית = ערבה בעברית). לא נדון כאן על שאלת התקבלות דחיית א' בפרט, ודחיות אד"ו בכלל, אך נציין כאן מקומות בבבלי ובירושלמי הקשורים לנושא:

61. דניאל גולדשמידט, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"ב.

- ירושלמי ע"ז פ"א סה"א: ר' חוניא מיקל (מקלל) למאן דמעבר לה מן אתריה - ר' חוניא התנגד להעברת יום הכיפורים ע"י דחיית ראש השנה מיומו האמיתי.

- בבלי ר"ה כ. : דחיית ר"ה לצורך - מחלוקת עולא (משום ירקיא) ור' אחא בר חנינא (משום מתיא).

- ירושלמי סוכה פ"ד סה"א: פקודת ר' סימון לאילין דמחשבין שישתדלו שלא תחול תקיעתא (ראש השנה) בשבת וערבתא (הושענא רבה) בשבת.

- בבלי סוכה מג: עדות בר הדיא שהושענא רבה לא חל בשבת ("לא איקלע")

ולעומתו עדותו של רבין וכל נחותי "איקלע ולא דחי (את מצות ערבה)".

- ירושלמי מגילה פ"א ה"ב: דברי ר' יוסה שפורים (י"ד באדר) לא יכול לחול בשבת וביום שני כי יוה"כ יחול בא' וו' (דחיית ד'ו בר"ה), ובהלכה ג' שוב אומר ר' יוסה שאי אפשר שיחול פורים בשבת.

- בבלי נדה סז: - מהגמרא משמע שר"ה יכול לחול ביום ראשון, עוד בימי רב יימר (אחר רב אשי) שכן הגמרא דנה במקרה של שני ימים טובים של ר"ה - שחלו אחר השבת לענין אשה חופפת ביום שישי וטובלת במוצאי ר"ה, הפרש של 4 ימים. וראה בורנשטיין "מחלוקת" נספח ד' עמ' 133-135 שמביא ראיה זו.

עיבורא

בשורות 33-35 : "ואנא וראשי מתיבאתא ורבנן וכל ישראל אסמכין על עיבורא דאישתדר לקמי חבירין".

"עיבורא" תרגמנו: עיבור והכוונה ללוח במובן של תאריכי הימים והמועדים או לכל הפחות נתוני יסוד שעל פיהם ניתן לערוך לוח. על פי לשון הגמרא בחולין צה: ששמואל "שדר ליה (לר' יוחנן) עיבורא דשיתין שני, כלומר לוח לשישים שנה. בזמנו של שמואל לא היתה תכלית מעשית לשליחת הלוח של שמואל, מהסיבה שקידוש החודש בא"י היה על-פי הראיה, וגם אם תאורטית היה ערך ללוח של שמואל - הרי שסמכות קידוש החודש היתה בלעדית בידי בני א"י "כי מציון תצא תורה". ואמנם הגמרא בחולין מספרת שר' יוחנן אמר "השתא חושבנא בעלמא ידע". אמנם מגירסת אגרת רש"ג⁶² נראה ששמואל עצמו אמר זאת "אמר (שמואל) השתא אמר (ר' יוחנן) חושבנא בעלמא ידע". לכן, שלח שמואל 13 גמלים טעונים בדיני ספק טריפות.

לאחר שנתקן הלוח, כנראה נשלח הלוח כל שנה או כל כמה שנים מא"י לבבל.

בירושלמי עירובין פ"ג ה"ט: אמר ר' יוסה אף על פי ששלחנו לכם סדרי מועדות אל תשנו ממנהג אבותיכם נוחי נפש" וראה בביצה ד. נראה שסוגייה זו היא מקבילת הירושלמי. מדברי המכתב נראה שעוד בשנת 836 נשלח הלוח מא"י לבבל, אך ראה מה שנכתוב בהמשך. נראה לי שמצאתי עוד מקור מתקופת הגאונים לכך שהלוח עדיין נשלח מא"י לבבל:

בשאלות רב אחאי גאון, שמות, שאילתא מ"ו, כתוב: (עמ' רפט בהוצאת מוסד הרב קוק): "והאידנא אע"ג דידעינן קבועה דירחא אימת קא אתי עיבורא אפילו הכי נקטינן תרי יומי במקום דלא מטן שלוחים".

ונראה שכוונת רב אחאי שבזמנו למרות שידועים את קביעות החודשים בזמן שהלוח מגיע מא"י לבבל נוהגים יו"ט שני של גלויות.

62. מהדורת הרב נ.ד. רבינוביץ', נוסח צרפת, עמ' 110.

השאלה מתי נפסקה שליחת הלוח מא"י לבבל היתה אחת מסעיפי שיטת בורנשטיין שהלוח נחתם מאוחר. אחד המציאות החשובות של בורנשטיין היתה אגרת של אחד מחכמי בבל שענה מכתב תשובה לבן מאיר בו הוא מסביר מדוע יש לבני בבל סמכות לקבוע חודשים בעצמם⁶³. וזה הקטע החשוב לענייננו:

"וכבר אין בינינו וביניכם חילוף בעיבור שנים אדר ואדר, מפני שהכל תפסו את המסורת בידם לחשבון גבטב"ג, אדר"ט בה"ז, בהז"י גר"ח. ולעניין עיבור וחשבון כבר הכל שווין ואין בינינו לביניכם שינוי בעיבור שנים.

אבל קביעת חדשים לחשב מלאים וחסירין וכסדרן אינו מן העיבור שנה. ובודאי שרבותינו שבבבל בדורות הראשונים היו שולחים ודורשין מרבותינו שלארץ ישראל קביעת חדשי שנה בשנה, לפי שלא היו בקיאים בסדר העיבור כמותן, לפיכך היו כותבין אליהם. אבל מן שנים רבות כבר עלו כמה חכמים מבבל אל ארץ ישראל, ודקדקו עם חכמי ארץ ישראל בסוד העיבור, ופששו וחיפשו בזו, עד שנתבוננו בו יפה יפה, וכבר הם קובעים חדשים בבבל זה שנים רבות לבדם וכבר בכל השנים האלה עלה חשבונם אחד, לא נמצא ביניהם חילוף, אלא החשבון על מכונו ועל תיקונו, והמועדים מתקדשים חוקה אחת ותורה אחת, מפני שהחשבונות כולם כאחד ניתנו מרועה אחד, ולא ראינו קלקול כזה ולא פירצה כזאת. ובודאי [אלו] התחלנו לקבוע חדשים בבבל היה לו לראש ישיבה להוכיח אותנו ולאמר שניתם מנהג ועברתם על דברי רבותיכם. הנה נא יש בישיבות זקנים שהגיעו לגבורות וגם הזקינו מאד, וכולם אין אחד מהם זוכר שהוצרכו אנשי בבל לשאול עיבור שנים וקביעת חדשים מארץ ישראל אלא אתם מעברים כמנהגכם וגם אנחנו מנהג

63. שני כ"י נמצאו ממכתב זה: הראשון, שחלק משורותיו קטועות פורסם והוגג מסברה ע"י בורנשטיין ב"מחלוקת" עמ' 88-89, "התקופה" י"ד-ט"ו עמ' 349-350, וב"שערים ללוח העברי" עמ' 28 בכמה שגיאות העתקה לא משמעותיות. לאחר מכן נמצא כתב-יד יותר שלם על המכתב שהופיע ב J.Q.R חלק חמישי עמ' 546, "היהודים במצרים" חלק ראשון למאן עמ' 51-52, ואצל בורנשטיין בחלק השני של "דברי ימי העיבור האחרונים" עמ' 268 הע' 1.

אבותינו בידנו ואנחנו מעברים כדרכנו וחשבון אחד הוא ולא השגנו גבול ולא שנינו מנהג ולא הצרכנו עצמינו לבוא לתוכחת [כי] כבר מנהג אבותינו בידנו."

במכתב זה, שנכתב בזמן המחלוקת (922) מוזכר בבירור המנהג הקדום לשלוח את הלוח מא"י לבבל, אך בני בבל כותבים שמן שנים רבות הם קובעים בבבל שנים לבדם בגלל שכמה חכמים בבליים למדו את "סוד העיבור".

מכתב זה, יחד עם מכתב ראש הגולה, היוו בשביל בורנשטיין את ההוכחה מתי נחתם הלוח: ב-836 עוד נשלח הלוח מבבל לא"י וקביעות השנה היתה שונה, אך בשנת 922 כבר קובעים בני בבל את החדשים לבדם - מכאן יכל בורנשטיין, סוף סוף, להגביל את הזמן בו שבו נחתם הלוח - בין השנים 836 ל-922. אך במכתב לבן מאיר כתוב גם יותר מזאת - שיש בישיבות זקנים שהגיעו לגבורות (בני 80, ראה אבות ה', כ"ו: "בן שמונים לגבורה") וגם הזקינו מאד (יותר מ-80!) - ואף אחד אינו זוכר שהוצרכו בני בבל לבקש את הלוח מא"י. על יסוד שתי האגרות בונה בורנשטיין את מסקנתו הסופית ש"החיתום האחרון לא קדם למחזור רמ"ג" (שנת ד'תקצ"ט - 4599 שהיא שנת א' במחזור רמ"ג היא שנת 839 לספירה).

מתוך המכתב לבן-מאיר מסיק בורנשטיין מסקנה נוספת הקשורה ישירות בחיתום הלוח: הקטע המודגש במכתב "אבל מן שנים רבות כבר עלו כמה חכמים מבבל וכו'" מתאר מאורע שהתרחש בתקופת חיתום הלוח: חכמי בבל עלו לא"י וישבו באספה משותפת יחד עם חכמי א"י שמטרתה היתה "להיטיב ולתקן את חשבונות העבור על יסוד הידיעות המדוקדקות שנתגלו בימיהם." חכמי א"י נדרשו מפני שבידם הסמכות ההלכתית, ואילו חכמי בבל מפני ידיעותיהם בחשבון (כי בעיראק היתה האסטרונומיה הערבית מפותחת). בורנשטיין מעלה את ערך חכמי בבל בידיעת החשבון - אך אין לו אף שמץ של הוכחה להשערתו.

אך המכתב אמנם מתאר אם לא אספה משותפת - בודאי אירוע מיוחד שבו קבלו חכמי בבל את כללי הלוח והחשבון. תוצאת אירוע זה שבפועל התחילו הבבליים לקבוע את השנה ללא צורך בלוח שנשלח מא"י; יתכן שאף בני א"י שלחו עדיין את הלוח, אך "בכל השנים האלו עלה חשבונם אחד, לא נמצא ביניהם חלוף".

השאלה הנשאלת היא מתי התרחש כינוס זה ?

בורנשטיין כתב שעל 600 שנה לא יאמר איש "שנים רבות" והמדובר ב-100 או 80 שנה לפני כן⁶⁴.

הרב כשר בתר"ש⁶⁵ מביא הוכחות מהתנ"ך ששנים רבות הם תקופה ארוכה מאוד וכתב שהכוונה ב"שנים רבות" למתואר בדברי ה"יסוד עולם" מאמר ד' פ"ט על אסיפה שהתקיימה כ-300 שנה אחרי החרבן שנקבצו אז "חכמי ישראל וראשי אבות והזקנים שהיו בדור האחרון ההוא ... ויד כל ישראל הרחוקים והקרובים היתה עמהם בזה ... והתקינו החשבון הנכון המתוקן הזה המסור בידינו מהם ז"ל לקביעת ר"ח ומועדות ועיבור השנים וכו" וזהו פירוש אחד של הרב כשר ל"שנים רבות".

הפירוש השני הוא ש"בזמן ידוע עלו חכמים מבבל לא"י ללמוד מהם כל פרטי הדינים של החשבון, כדי שלא יצטרכו לפנות בזה אל חכמי ארץ-ישראל וידעו בעצמם איך לסדר הלוח של כל חדשי השנה. אבל אין רצונם לומר שאז עלו לא"י ותקנו החשבון שלנו כמו שרוצה בורנשטיין לדחוק בדבריהם".

64. "מחלוקת" עמ' 44. התקופה י"ד-ט"ו עמ' 350.

65. תר"ש י"ג, עמ' 167.

פירושו השני של הרב כשר יותר מתקבל על הדעת מאשר הראשון.
המחלוקת בין בורנשטיין⁶⁶ לרב כשר מתמצית בשתי נקודות:

א. מתי התרחש כנס זה ?

ב. מה דובר בו ?

השאלה השניה באמת בלתי ניתנת לפתרון, כי אין מספיק ידע כדי לפתור אותה. בורנשטיין כותב כי על סמך דברי המכתב "ודקדקו (בני בבל) עם חכמי א"י בסוד העיבור, ופשפשו וחפשו בזו" נראה שחכמי בבל לא למדו את סוד העיבור כתלמידים אלא עסקו בכללים יחד עם בני א"י. אך כאן לדעתי, אין הכרח לדייק כמו בורנשטיין. בהחלט סביר שבני בבל עלו, לצורך מה שכתוב בהמשך "לקבוע חדשים לבדם" כפי דברי הרב כשר. ולא נוכל לדעת עם מי הצדק, אך מסברה נראה שקשה להאמין שחכמי בבל יכפו את דעתם על חכמי א"י בנושאי הלוח.

לגבי השאלה הראשונה הרי כאן נראים דברי בורנשטיין ופירושו השני של הרב כשר.

לדעתי התיבות "שנים רבות" סובלות אמנם גם את פירושו הראשון של הרב כשר, אך בורנשטיין עמד על העובדה שממכתב ראש הגולה משמע שהלוח נשלח עדיין מא"י לבבל, ומסגנון המכתב נראה שראש הגולה כפוף לגמרי לחכמי העיבור של א"י - דברים אלו מעידים שראש הגולה עדיין לא ידע את כללי העיבור (מלבד העובדה שבשנת 4596 הכללים היו שונים).

לכן, הנראה הוא שהאספה בה נודעו כללי הלוח לבבליים התקיימה אחרי זמן המכתב, כדברי בורנשטיין. הוכחתו של בעל המכתב לבן מאיר ש"יש בישיבות זקנים שהגיעו לגבורות וגם הזקינו מאוד ואף אחד אינו זוכר שהוצרכו בני בבל לבקש את הלוח מחכמי א"י" היא, לדעתי, דווקא הוכחה

66. עקביא תמך בשיטת בורנשטיין במאמרו ב"סיני" ל', עמ' קכא.

לשיטת בורנשטיין ולא לשיטת הרב כשר, כי אופן ההוכחה היה מיותר אם היה ברור לבעלי הריב שהמנהג לשלוח את הלוח נפסק בזמן מוקדם. אמנם מבחינת בורנשטיין, אנו נכנסים לבעייה כי אם יש זקנים בישיבות שהזקינו מאוד (מעל גיל 80 ואולי הרבה יותר מ-80) הרי שאם נספור 100 שנה אחורה משנות המחלוקת 922 הרי שאנו מגיעים לשנת 822. אמנם יש להניח שנכנסו ללמוד בישיבות בגיל 15. ונראה שאם אכן קבלת הכללים היתה אחרי מכתב ראש הגולה - הרי שהיא היתה רק פרק זמן קצר מאוד אחר 836. ראש הגולה כותב על הלוח שהוא נשלח לפני החברים "... עיבורא אישתדר לקמי חבירין"⁶⁷ (שורות 34-35). אולי החברים הם תלמידי החכמים שבישיבות, דהיינו הלוח היה נשלח לישיבות. מאורע כזה של קבלת הלוח מא"י בודאי היה מאורע מיוחד, והיה נחרט אף בזכרונם של תלמידים צעירים. ייתכן שאותם זקנים כבר לא זכו לראות במו עיניהם את שלוחי א"י מוסרים את הלוח, אבל הם קבלו מרבותיהם שכך היה נהוג. דברי אלה הם בגדר השערה בלבד.

אם נעיין היטב בדברי המכתב לבן מאיר נראה דבר מעניין:

מהמכתב לבן מאיר יוצא כי מחזור י"ט היה ידוע לבני בבל זה מכבר וכן מידות השנה היו ידועות להם זה מכבר, אך הידיעה המדוייקת מתי תהיה השנה שלמה מתי כסדרה ומתי חסרה - בכך נצרכו בני בבל לכתוב לא"י ולבקש את קביעת חדשי שנה בשנה - לפי שלא היו בקיאים בסדר העיבור כמותן. דהיינו לחכמי בבל היתה ידיעה חלקית ב"סוד העיבור" אך לא מלאה. דברים אלו נראים תואמים את מכתב ראש הגולה - שנראית גם ממנו ידיעה חלקית של כללי הלוח (מחזור י"ט, שלש מידות לשנה: חסרה, כסדרה, שלמה, דחיות אד"ו והמולד), אך עדיין אין בידי הבבלים ידיעה מלאה של כללי הלוח,

67. כפי שהזכרנו לעיל (הע' 30), לא ברור אם יש לקרוא "חבירין" או "חסירין". הסברנו זה מבוסס על פיענוח מאן "חבירין".

לכן ראש הגולה עדיין מקבל את קביעת השנה מא"י, ולכן במכתב לא נמצאת תשובה מלאה לשאלה: "מדוע ד'תקצ"ו נקבעה חסרה?". לשם השוואה, 86 שנה אח"כ, כאשר רס"ג מפרסם את לוח ד' שערים, אנו ראוים שליטה מוחלטת של בני בבל בכללי הלוח.

חיזוק נוסף לכך שהכללים היו ידועים בבל רק חלקית, ניתן למצוא בחיבורו של אלכוארזמי, אם אכן הוא משקף את מידת ידיעתם של חכמי בבל בשנת 824. אלכוארזמי יודע את מידת חדשי השנה; את העובדה שמרחשון וכסלו - פעמים חסרים, פעמים כסדרם, פעמים שלמים; את מחזור י"ט ואת סדר השנים שבו; את מידת החודש כט-יב-תשצג (לוח השערים שבו הוא משובש ומסורבל לעומת שאר החיבור ומכיל מושגים לא ברורים לקורא כמו ה"גבול", וכבר לעיל הראיתי פנים לדברי שר שלום, שנראה הלוח נשתל בחיבור אחרי שנת 836). מה שחסר בחיבורו של אלכוארזמי, הוא כללים לעריכת לוח, וכן חסר העיקר למולדות. לדעתי קיבל אל-כוארזמי ידיעות אלו מהיהודים, ולא הגיע אליהם בדרך אינדוקטיבית כפי שכותב שר שלום. אל-כוארזמי אולי יכול היה לעמוד על המחזור ועל מידות השנה על-סמך הניסיון, אך מניין לו מידת החודש המדוייקת (הרי חלוקת השעה ל-1080 חלקים מוצאה יהודי)? לכן נראה לי שאלכוארזמי למד את כללי הלוח מתוכנים יהודים, אך כיון שב-824 עדיין לא ידעו חכמי בבל את כללי הקביעות הרי שגם אצל אלכוארזמי מופיעים פרטים חלקיים על הלוח.

הרקע הלא ברור מאפשר השערות נוספות (שאני מסתייג מהן):

ייתכן שהאסיפה היתה לפני זמן המכתב. כללי הלוח נמסרו לבבל, אך עדיין היו מקרים שבהם שלחו את הלוח מארץ ישראל, כמו בשנת המכתב. לכך מתכוון משיגו של בן מאיר בדבריו "עלה חשבונם אחד, לא נמצא ביניהם חלוף". כאשר שונו כללי הלוח מאוחר יותר, נמסרו שוב הכללים המעודכנים. לפי השערה זו לא ידע ראש הגולה את כללי הלוח במלואם, למרות שהיו חכמים בבבל שידעו אותם. אמנם השערה זו רחוקה מלהתקבל על הדעת.

אך כאן אפשר לשער השערה נוספת שתהפוך את הבנתנו עד כה בדברי המכתב.

אמנם יצאנו במאמרנו מתוך ההנחה, שכללי הלוח היו שונים ב836. נשאלת השאלה, האם באמת כללי הלוח היו שונים באותה שנה? או שמא כללי הלוח כבר נקבעו ושנה זו היתה חריגה, משום איזושהי סיבה (ואולי מפני שהכללים היו מקובלים נשאל ראש הגולה לפשר השינוי!) על כך נשתדל לענות בקטע הבא.

מדוע נכתב מכתב ראש הגולה?

על שאלה זו לא ענינו בכל המאמר, אך כעת אחר שהצטבר מספיק חומר בידינו נוכל להעלות את ההשערות הבאות:

א. מכתב ראש הגולה נועד להסביר לקהילה/ות מסויימת/ות את קביעות השנה.

ב. מכתב זה הוא תשובה לשאלה מדוע נעשו מרחשון וכסלו חסרים.

ג. לאור ההשערה שכתבנו בקטע הקודם, מכתב זה הוא תשובה לשאלה "מדוע נקבעה השנה בא"י נגד כללי הקביעות"!

הכללים היו כבר קבועים, אך בשנה זו היתה חריגה מהכללים.

אולי מסיבה זו מדגיש ראש הגולה מדוע חשוב - גם נגד הכללים - שלא להעשות אגודות אגודות ולסמוך על חשבון בני א"י.

מפי תלמיד חכם אחד שמעתי את ההשערה שאולי היה צורך לחרוג מהכללים בשנת ד'תקצ"ו "להוציא מליבן של מינים": הרבה חודשים בשנה זו התאימו ללילות הראיה של הקראים, כולל ניסן שבו הפסח (ראה בלוח). אולי

ריחפה סכנה שהיהודים הרבנים יטו אחרי הקראים בתקופה זו יותר מתמיד. לכן, בהוראת שעה החליט בית-הדין הארצישראלי לחרוג מהכללים על-פי סמכותו להורות הוראות שעה (דבר זה כמובן לא היה ידוע לראש הגולה).

ע"י הקביעה נגד הקראים, ידבקו הרבניים ביתר שאת וביתר עז במועדים היהודים הרבניים.

אבל להשערה ג. עיקר חסר מן הכתב; ראש הגולה לא מזכיר חריגה מכללים, לכן נראית לי ההשערה שהכללים היו ידועים כבר דחוקה מאוד.

כמו כן, פרופ' דניאל לסקר מאוניברסיטת ב"ג בבאר-שבע, המתמחה בענייני קראות, אמר לי שלא סביר שהקראות סיכנה את מעמד הרבנים ב-836, מכיון שהתחזקות היישוב הקראי בארץ היתה בסביבות 880.

ולכן נראה שאפשרות זו היא בלתי סבירה;

אך לפי מה שכתבתי למעלה, שכלל מולד-זקן במתכונתו הנוכחית - לא היה בשנת 836 - הרי שהשוני בכלל מולד-זקן מהווה הסבר אפשרי למחלוקתם של רס"ג ובן מאיר 86 שנה מאוחר יותר.

בקטע הקודם העלינו השערה המבוססת על שלשה מקורות שבני בבל ידעו את כללי הלוח בצורה חלקית; אולי מעיד מכתב ראש הגולה על רצונם של בני בבל בתקופה זו ללמוד את כלל כללי העיבור; המכתב מבטא התעניינות גוברת והולכת בלוח, ויש קשר ישיר בין המכתב למפגש שנערך שנים ספורות אח"כ. במפגש זה למדו בני בבל את שאר הכללים, מה שגרם לבני בבל להשתחרר סופית מהצורך לקבל את הלוח מא"י.

אך כיון שהכללים בשנת ד'תקצ"ו עדיין היו שונים מאלו של לוחנו, בשלב מסויים שונו הכללים לכללים של הלוח שלנו. האם הכללים שונו לפני

המפגש עם חכמי בבל או בגללו - לא נדע; אך כשחזרו חכמי בבל לארצם, סביר להניח שהורידו יחד עמם את כללי הלוח שלנו.

שיטת בני א"י בקביעת ד'תקצ"ו

לעיל כתבנו שהסיבה שראש הגולה חשב שיש לקבוע את א' בניסן ביום ג' היתה חששו שאם יקבע א' בניסן ביום ה' - הירח יראה קודם, בליל ד'. אנו יודעים שלמעשה לא היה על בני א"י לחשוש לכך, מפני שהירח נראה רק בליל ה'. מדוע, אם כן, עשו את ר"ח ניסן ביום ג' ?

השערה אחת כבר שיערתי למעלה - הוראת שעה לברוח ממועדי הקראים. אך הסתייגתי מהשערה זו.

ברור מהמכתב שכלל מולד זקן בתשרי, ז"א דחיית הקביעות אם המולד נפל מ-18 שעות ולמעלה - לא נהג ב4596.

ההשערה הנראית לי היא שבאותו זמן נהגו בני א"י כלל מולד זקן במולד ניסן דהיינו כל מולד ניסן שלא הגיע ל18 שעות היה נדחה. מובן שהיו גם כללים דומים לגטר"ד ובט"ו תקפ"ט שמנעו את התארכות השנה והתקצרותה יתר על המידה. כלל מולד זקן בניסן פירושו שראש השנה יידחה רק אם מולד תשרי עבר את גבול 22 שעות ו438 חלקים מתחילת הלילה. מולד ניסן 4596 חל ב3-15-8111 דהיינו קודם חצות היום. בעקבותיו מולד תשרי נולד ב5-20-169 - קודם 5-22-438. לכן לא נדחה ראש השנה לשבת.

רק מאוחר יותר הועתק כלל זה אל מולד תשרי.

הרעיון שנהג אז כלל מולד זקן בניסן עלה בדעתי בעקבות דבריו של בורנשטיין במאמרו "דברי ימי העבור האחרונים".

לקראת סוף המאמר מביא בורנשטיין דברים של מספר מעברים, שאצלם ערוכים כללי העיבור שלנו בצורה שונה; אחד מאלו המוזכרים שם הוא ר' יעקב בר' שמשון (כנראה שהוא תלמיד רש"י⁶⁸). כתב-יד יחיד בעולם שרד מספרו "סוד העיבור" וגם הוא מתחיל רק מאמצעו⁶⁹. ריב"ש מביא בפרק ל"ב⁷⁰ את כללי הלוח בנויים על מולד ניסן. לגבי דחיית מולד זקן הוא מביא את הדברים בלשון זו:

"וכיצד אמרו שנדחה מפני השעות ? הדרך האחד, נדחה מחמת מולד ניסן עצמו (!). כגון אם נולד ניסן ביום כשר, לסוף י"ח שעות, מחצות היום והלאה, הרי זה נדחה לפניו - לפי שאי אפשר ללבנה להראות באותו היום מפני קטנותה, שהרי ניכסית היא מכל בריא שש שעות לפני חידושה ושש שעות לאחר חידושה וכו"; ובהמשך: "הדרך השני, נדחה מחמת חברו. ואי זה זה ? ניסן שהוא נדחה בשביל תשרי. כיצד ? נולד קודם י"ח שעות מן היום, ונולד תשרי אחר י"ח שעות ביום שלישי לניסן, הואיל ומסורת בידינו שחדשי הקיץ כסדרן, כמו שאפרש למטן, מעתה מאחד שהוצרכת לדחות ראש חדש [אולי צ"ל השנה ? (בורנשטיין)], כאשר אמרנו, הלא מעתה זקוק אתה לדחות גם את ניסן בגללו".

ופירוש הדברים יומחש ע"פ טבלה זו:

68. לפי דברי ר' משה תקו בספרו "כתב תמים" שנדפסו מכ"י במאסף "אוצר נחמד" חלק ג' עמ' 59-60.

69. כתב היד הוא: OPP. 317 של הספריה הבודיליאנית באוקספורד, (OPP פירושו האוסף של ר' דוד אופנהיים).

מספרו בספריית בודליאן 692, וסימנו במכון לתצלומי כ"י עבריים 17285. כתב היד נמצא ברשותי במלואו לאחר שקבלתי רשות מספריית בודליאן לצלם כ"י זה. כה"י פוענח ע"י במלואו. ואולי יזכני ה' להוציאו לאור באחד הימים.

מולד תשרי הבאמולד ניסן

משעה 22 ו-438 חלקים

נדחה מחמת ניסן משעה 18
וגם מחמת תשרינדחה מחמת תשרי משעה 13 ו-642 חלקים משעה 18
בלבד

דהיינו, הפירוש הפשוט הוא שמולד ניסן שנולד בין שעה 13 ו-642 חלקים לבין שעה 18 (ולא שעה 18 בכלל) לא נדחה מחמת מולד זקן של ניסן, אלא מחמת מולד זקן של תשרי. אם כללים אלו אכן משקפים צורה קדומה של כללי העיבור של הלוח שלנו, הרי שיוצא שמולד ניסן נדחה בעצם שתי דחיות של שעות: אחת היא דחיית מולד זקן עצמית של ניסן, ואחת מחמת מולד זקן של תשרי!

בורנשטיין מסביר ע"י דברי ריב"ש את אחד הכללים שמזכיר בן מאיר באגרתו הראשונה. כלל זה נראה לחכמי בבל טעות מפני שהם לא הבינו את דברי בן מאיר שאמר גם על ניסן וגם על תשרי "שאם נולד רביע יום חסר במר"ת (= נולד אחר 18 שעות 642 חלקים) דוחים אותו למחר". והם לא הבינו שיש כאן 2 דחיות: אחת מחמת מולד ניסן עצמו, ואחת מחמת תשרי,

שבעצם מרחיבה את השעות הפסולות בניסן בעוד 4 שעות ו-438 חלקים; ואין כוונת בן מאיר שקיימת רק דחיית מולד זקן י"ח תרמ"ב בניסן.

ראייה נוספת להשערה זו, יש למצוא בלשון לוח ארבעה שערים במדרש שכל-טוב: לוח ד' שערים שבו מבוסס על תשרי וניסן גם יחד, והנה הלוח מכנה מולד ניסן שבגללו נגרמת דחייה מולד זקן: "... ואם נולד ניסן אחר זה המניין אפילו חלק אחד, כגון תרמ"ב, זקן הוא, ודוחין הפסח ליום ה'".

ואמנם אם ראייה זו אינה מוחלטת, בכל אופן ראויה היא להצטרף לדברי ר' יעקב בר' שמשון. עוד יש לציין שהיו מעברים צרפתיים נוספים שאצלם הופיעו כללי עיבור המיוסדים על ניסן (כמו למשל הקטעים המובאים בנספח למחזור ויטרי). והבקיאים בדברי הימים יודעים שבני צרפת ואשכנז הושפעו גם ממנהגיהם של בני ארץ ישראל, ועצם הופעת לוח ד' שערים של ניסן דווקא אצל מעברים אלה מעידה על כך שמקור לוח ד' שערים של ניסן מקורו בא"י. וריב"ש מביא כללי עיבור של תשרי ושל ניסן זה לצד זה - מה שמעיד על שתי מסורות שונות - בבליית וארץ-ישראלית.

אם בזמן המכתב היתה דחיית מולד זקן בניסן בלבד, ואחר כך התקבל גם הכלל מולד זקן בתשרי, מה שהרחיב את הדחייה מימי ניסן, הרי שכנראה בגלל מעבר זה נוצרו אילו הבדלים, שגרמו בסופו של דבר למחלוקת.

הבקיאים בכללי הלוח שלנו יודעים שהחידה הגדולה ביותר בכללי הלוח

היא:

מהי הסיבה לדחיית מולד זקן ?

כפי שהראיתי לעיל קשור הדבר באיזושהי מסורת שלפיה אפשר לראות את הירח שש שעות אחר מולדו. אמנם אם הכוונה למולד הלוח הרי שתופעה זו היא נדירה מאוד, ואם הכוונה למולד האמיתי (=הקיבוץ) הרי שהדבר אינו אפשרי כלל לפי האסטרונומיה המודרנית. אך אולי הכוונה

שגבול שש שעות אחר המולד הוא גבול תיאורטי שבו כמות האור על הירח נחשבת מבחינה הלכתית לזמן בו אפשר להתחיל את החודש למרות שהירח לא נראה לעין.

ואם יקשה עלי אדם ויאמר: "ומניין לך שכלל מולד זקן של 18 שעות שייך בניסן?" - הרי לעיל הזכרתי את הפסיקתא פרשת החדש, שם כתוב שמשה רבינו התקשה בראיית ניסן בגלל שמולד ניסן חל אותה שנה בחצות היום, מלבד הקטע שהזכרנו מספרו של הריב"ש.

עם זאת, לא אמנע להעלות כאן השערה נוספת, שלעיל נגעתי בה:

עיון בטבלה מראה, שלו היו קובעים את שנת ד'תקצ"ו לפי כללי לוחנו, הרי שהירח החדש של אדר ב' ואייר היה נראה לפני יום הקביעה - בליל ל' ולא בליל א'. אולי, באותה תקופה חששו למקרים כאלו, ומשום כך קבעו את השנה חסרה. מעניין לציין שגם בשנת ד'תרפ"ג, השנה השנייה למחלוקת רס"ג-בן מאיר, לפי קביעת בן מאיר נקבע א' בתשרי ביום ג', ולפי רס"ג ביום ה'. אותה שנה נראה הירח בליל ד', דהיינו שלפי קביעת רס"ג קדמה הראייה את הקביעה. אבל בכל זאת יש הבדל גדול בין המקרים: בשנת המכתב הירח נראה בליל ל' לחודש: ר"ח אדר ב' - בליל ל' באדר א', ור"ח אייר - בליל ל' בניסן - זוהי תופעה שאינה מאוד נדירה בלוח העברי הנוכחי. לעומת זאת בשנת המחלוקת ד'תרפ"ג - 4683 בראש השנה נראה הירח אור לכ"ט בחודש (!) תופעה נדירה מאוד שהתרחשה פעמים ספורות מאז תיקון הלוח.

סמכות בני ארץ ישראל

אחת מהמסקנות הבטוחות העולות מהמכתב, בכל צורה שנפרשו היא שבשנת 4596 היתה סמכות ביד בי"ד שבא"י לקבוע את הלוח לפי ראות עיניהם. גם אם המכתב משקף חריגה חד פעמית מכללי הלוח ואף אם חריגה

זו נובעת מכח "הוראת שעה"⁷¹ ולא מכח בית הדין לקבוע חדשים ולעבר שנים הרי יש כאן תופעה מדהימה שבשלב כה מאוחר נוגע בית הדין בלוח. במקרה זה של המכתב מופיעה שאלת סמכותו של בית-הדין הארץ-ישראלי במלוא עוזה:

שכן, לפי שיטות הרמב"ם והרמב"ן גם יחד, בטלה הסמיכה לפני חיתום התלמוד הבבלי, והרי "מועדי ה' צריכים קידוש בית דין" (נדרים עח.), ולפי הרמב"ם חשבוננו הוא הלכה למשה מסיני, ולפי הרמב"ן תוקפו של החשבון נובע מתקנת ר' הלל לדורות.

אין באפשרותי לפתור את השאלה בהנף יד. אך אוכל להציע שתי דרכים אפשריות לתשובה על שאלה זו:

(1) תקנת ר' הלל מאפשרת את שינוי כללי הלוח גם ע"י בית-דין שאיננו סמוך, הפועל משליחותו של בית-הדין של הלל שתיקן את הלוח, ובלבד שבית דין זה יהיה בארץ-ישראל.

(2) בורנשטיין במאמרו "פרשת הסמיכה" ("התקופה" ד) ניסה להראות שהסמיכה בא"י בעצם לא פסקה עד ימי הרמב"ם. קרוב לוודאי שבורנשטיין הגזים באיחור הסמיכה כל-כך; אך בעצם העקרון יש רגלים לדבריו:

לפי המימצאים מהגניזה הקהירית אכן עולה שהסמיכה בא"י נמשכה, ובא"י היתה קיימת סנהדרין עוד בתקופת סוף ימי הגאונים.

בתשובה של ר' דניאל בן חסדאי, ראש גולת בבל נכתב⁷²:

71. לשיטת שר"ע חו"מ סימן ב' יכול בית-דין להורות הוראת שעה אף אם הוא אינו סמוך.

72. פרסמה הרב פרופ' שמחה אסף ב"תרביץ" א' עמ' 117.

"וגלוי כי חבל הסמיכה נרתק מכמה שנים מעת אסיפת אדוננו נשיאנו דניאל ראש ישיבת גאון יעקב". הרב פרופ' שמחה אסף כותב שר' דניאל הנזכר במכתב הוא ר' דניאל בן עזריה שחי בסביבות ד'ת"ת (4800 למנייננו, 1040 לספירה).

כמה העריכו בני בבל סמיכה זו, אין אנו יודעים, אך ידוע שהיתה לגאוני בבל ביקורת על רמתם התורנית של בני א"י. בכל אופן, לפי המכתב נראה שלפחות בענייני הלוח - כפופים בני בבל לבני א"י. אמנם במחלוקת רס"ג ובן מאיר נראה שבלעדיותם של בני א"י הגיעה לקיצה, אך במגילת ר' אביתר גאון א"י אנו מוצאים כי כל העולם היהודי חייב לסמוך על טקס הקידוש הארצישראלי למרות שכללי הלוח מפורסמים לכל. (ייתכן, שהרמב"ם הסתמך על מגילת ר' אביתר (שנמצאה בגניזה הקהירית) בשיטתו שהמועדים נקבעים ע"י בני ארץ ישראל, גם אחרי שיש לוח).

4 סיכום

ננסה לסכם בכמה שורות את מאמרנו:

- 1) פענחנו את מכתב ראש הגולה מחדש ופרשנו את המכתב מילולית.
- 2) מהמכתב עולה ששנת ד'תקצ"ו נקבעה חסרה בניגוד לכללי לוחנו; השינוי גם גרם שגם קביעות ד'תקצ"ז תהיה שונה.
- 3) דננו במולד ניסן המופיע במכתב באריכות, תוך הצגת כל השיטת בנושא. השתדלנו להראות המולד המופיע במכתב מתאים לחשבון המולדות שלנו, כאשר "ארבע שעות" שבמכתב הם מתחילת היום, כהסבר קאסוטו.
- 4) הסקנו מהמכתב שכללי הלוח בשנת ד'תקצ"ו היו שונים מאלו שלנו.
- 5) הבאנו מספר השערות מדוע היתה קביעות ד'תקצ"ו שונה.

-
- (6) ההשערה הנראית לי שעד שנת ד'תקצ"ו לא נהג כלל מולד זקן הידוע לנו במולד תשרי.
- (7) שיערתי שבשנת ד'תקצ"ו היה כלל מולד זקן נוהג בניסן.
- (8) הבאנו מספר השערות לשם מה נכתב מכתב ראש הגולה, ומדוע הוא נמצא בגניזה הקהירית.
- (9) פירשנו את הסברו של ראש הגולה באופן מלא; דבריו שהראות הירח בליל ד' תסתור את הקביעות ביום ה' - אינם נכונים.
- (10) העלינו הסברים מדוע חשב ראש הגולה שהירח יראה בליל ד'.
- (11) הראינו שכלל לא בדו פסח במכתב הוא כבר כלל הידוע זה מכבר בבבל.
- (12) מהמכתב עולה שהלוח נשלח עוד בשנת ד'תקצ"ו לבבל. דננו בהקשר זה באזכור של שליחת הלוח בשאלות, ובמכתב של אחד מחכמי בבל לבן מאיר בו מוזכר שמנהג זה התבטל בעקבות למידתם של הבבלים את סוד העיבור.
- (13) ממכתב ראש הגולה, מהמכתב לבן מאיר, ומחיבורו של אלכוארזמי נראה שבסביבות ד'תקצ"ו ידועים כללי הלוח לבני בבל, אך רק חלקית, ולכן עלו לארץ ללומדם.
- (14) השערתי היא שאמנם כללי הלוח נחתמו אחר ד'תקצ"ו.
- (15) הראיות של בורנשטיין שחשבון המולדות עבר התפתחות ניתנות לפירושים אחרים. לכן אין שום הוכחה חותכת שחשבון המולדות עבר התפתחות.
- (16) מהמכתב עולה כי בשנת ד'תקצ"ו היו כפופים בני בבל לבני א"י.

תוספת דברים:

מאמר זה נכתב לפני שנים ומאז כתיבתו התבארו לי מספר דברים ונודעו לי פרטים שלא הכרתי. לפיכך ראיתי נחוץ בתוספת דברים על המאמר:

מדוע לא מופיעים חלקים בדברי ראש הגולה ?

במאמר העלתי את האפשרות שראש הגולה עיגל את מספר החלקים במאמר. לא נתתי הסבר מדוע. ניתן לבאר את הסיבה לעיגול זה על-פי דברים שכתב בורנשטיין על שיטת חישוב-לוח קדומה שמופיעה במספר מקורות. לפני כן ניתן סקירה קצרה על שיטות חישוב הלוח.

2 שיטות מוכרות לחישוב הלוח הם:

(1) שיטת ד' הדחיות – בה מחשבים 2 מולדות: א. מולד תשרי של השנה המבוקשת ו- ב. מולד תשרי השנה הבאה אחריה. לאחר מציאת 2 המולדות מפעילים עליהם את כללי ארבע הדחיות, ומוצאים את היום בשבוע בו חל א' בתשרי של השנה המבוקשת, וא' בתשרי של השנה הבאה אחריה. באמצעות הפרש הימים בין שני ראשי השנה, ניתן לקבוע את הלוח. שיטת חישוב זו מופיעה ברמב"ם הלכות קידוש החודש פרקים ו-ח. שר-שלום בספרו "שערים ללוח העברי" עמ' 44 מכנה אותה בשם "השיטה הקלאסית".

(2) שיטה נוספת היא שיטת לוח ד' שערים. בשיטה זו צריך לחשב רק מולד אחד – את מולד תשרי של השנה המבוקשת. מולד תשרי נבדק על פי טבלה שנקראת בשם לוח ד' שערים. בלוח זה מסודר מ-4 "שערים" כל שער מייצג סוג של שנה (שנת עיבור, ערבי עיבור, בין עיבור לעיבור, מוצאי עיבור) וכל שער מכיל 7 תחומים של מולדות. לפי התחום בו חל המולד אנו יכולים לדעת את קביעות השנה. כלל זה יותר מצד אחר ומסובך יותר מצד אחר: מצד אחד צריך לחשב מולד תשרי אחד – זה של השנה המבוקשת בלבד, ולא

2 מולדות כמו ב"שיטה הקלאסית" הדורשת גם את מולד תשרי של השנה הבאה אחרי השנה המבוקשת; כמו כן אין צורך לבדוק את ד' הדחיות אלא רק למצוא את התחום בו חל מולד זה. מצד שני, שיטת חישוב זו דורשת את לוח ד' שערים לנגד עיני מבצע החישוב. כמו כן אנו צריכים להביא בחשבון את היגיעה הראשונית שהייתה ביצירת לוח ד' שערים; אמנם יגיעה ראשונית זו חסכה להבא את הצורך לחשב מולד תשרי נוסף, ולבצע בדיקות של ד' הדחיות. "דרך קצרה וארוכה", ו"דרך ארוכה וקצרה". שיטת ד' שערים מופיעה אצל רס"ג. ראה ב"שערים ללוח העברי" עמ' 46.

3) שיטת חישוב נוספת היא שיטת לוח ס"א ראשים. בשיטת חישוב זו מחשבים את מולד תשרי של שנת ראש המחזור, ובדקים אותו מול 61 תחומי מולדות, ומיד מקבלים את הקביעות של כל 19 שנות המחזור. שוב, הרבה יגיעה בעצם יצירת הלוח הזה, אולם לאחר יצירתו יש בידינו מכשיר חישובי רב עוצמה. שיטה זו היא מיסודו של אחד מגדולי בעלי התוספות הריב"א או הריצב"א. לא כאן המקום להאריך על שיטה זו, הבאנו אותה רק להשלמת התמונה. על שיטה זו ראה ב"שערים" עמ' 48-50. מקורו מדברי בורנשטיין⁷³.

שיטת לוח ד' שערים ושיטת לוח ס"א ראשים הם פיתוח חשבוני של השיטה הקלאסית. אולם מסתבר שגם השיטה הקלאסית היא פיתוח חשבוני של שיטה מסורבלת יותר שקדמה לה והיא שיטת שו"ח כה"ז חד"ו:

4) שיטת שו"ח כה"ז חד"ו – מציאתה של שיטה זו היא תגלית של בורנשטיין⁷⁴, והיא למעשה הבסיסית ביותר:

73. ח"י בורנשטיין, דברי ימי העבור האחרונים חלק ב', "התקופה" ט"ז, עמ' 288 והלאה.

74. ח"י בורנשטיין מחלקת עמ' 67 בספר היובל (עמ' 53 בספר שיצא בנפרד) באגרת ר"א בן מאיר, "והסימן חד"ו", "והמסרת שו"ח" וראה שם את דבריו בהע' 2, ואת הטבלה שערך בורנשטיין בסוף האגרת. דברי ימי העיבור האחרונים חלק ב', "התקופה" ט"ז עמ' 252 – 254

כזכור, שיטת ד' הדחיות מכילה את הדחיות:

א. לא אד"ו ראש

ב. מולד זקן

ג. גטר"ד בפשוטה

ד. בט"ו תקפ"ט במוצאי מעוברת

אפילו במבט ראשוני רואים את ההבדל בין 2 הדחיות הראשונות ל-2 הדחיות האחרונות: הראשונות מאוד ברורות ומתאימות לכל השנים: דחייה של יום שלם, או של מולד שנולד לאחר חצות היום, אולם 2 הדחיות האחרונות לא מתאימות לכל השנים והן מכילות גבול דחייה שאיננו עגול דחיית ג-ט-רד מופעלת בשנה פשוטה בלבד ו-דחיית ב-טו-תקפט בשנה שאחרי שנה מעוברת. הסיבה לדחיית ג-ט-רד היא מניעת שנה בת 356 יום, וחשש זה קיים רק בשנה פשוטה שמולדה חל אחרי יום ג' שעה ט' ור"ד חלקים, והסיבה לדחיית ב-טו-תקפ"ט היא מניעה שנה מעוברת בת 382 יום – חשש זה קיים רק בשנה הבאה אחרי שנה מעוברת. הסבר מפורט ב"שערים" עמ' 36.

אנו רואים, איפוא, שהדחיות ג-ט-רד וב-טו-תקפט הן תולדה של כלל בסיסי יותר: הרצון למנוע שנים החורגות מאורך השנה המותר.

מהו האורך המותר ?

בשנה פשוטה נקבעו האורכים 353, 354, 355 יום, ובשנה מעוברת: 383, 384, 385 יום. את השינוי באורך השנה יוצרים באמצעות החודשיים המשתנים מרחשון וכסלו שפעמים שניהם מלאים (שנה שלמה), פעמים

שציין שסימן זה מופיע במדרש תהלים מזמור כ'. זאת אחת מתגליותיו המבריקות ביותר של בורנשטיין היא מבריקה, וכדרכו הוא פוטר אותנו בכמה מילים בלבד ...

שניהם חסרים (שנה חסרה) ופעמים מרחשון חסר וכסלו מלא (שנה כסדרה). כל שאר החודשים קבועים במידתם, כולל חידוש העיבור אדר א' שהוא מלא, היוצר את הפער בן הפשוטות למעוברת בסך 30 יום. כל נסיון להאריך או לקצר את הלוח ביום נוסף היה יוצר צורך למלא את אחד החודשים החסרים הקבועים, או לחסר את אחד החודשים המלאים. אולם למעשה השינוי במידת החודש אופשר אך ורק לחודשים מרחשון וכסלו. לכן דוחים את ג-ט-רד ו-ב-טו-תקפט.

נמצאנו למדים שהכלל הבסיסי הוא לא להאריך את השנה ביותר מ-355 יום בפשוטה ו-385 יום במעוברת, ולא לקצר את השנה בפחות מ-353 יום בפשוטה ו-383 יום במעוברת. זהו בדיוק הכלל הבסיסי שו"ח כה"ז חד"ו שמשמעו: קיימים 3 סוגי שנים שלמה, כסדרה, חסרה:

אם השנה שלמה הפרשי הימים בין ראש השנה לראש השנה (או בין א' בניסן לא' בניסן) הם: ו' ימים בפשוטה, ח' ימים במעוברת.
אם השנה כסדרה הפרשי הימים: ה' בפשוטה ז' במעוברת.
אם השנה חסרה הפרשי הימים: ד' בפשוטה ו' במעוברת.

נא לשים לב שבהפרש נכללים 2 ראשי השנים עצמם, המחסר והמחוסר למשל: אם ראש שנה הראשון הוא ביום ב' והשני ביום ה' הרי שההפרש ביניהם הוא ד' ימים: הימים ב' ג' ד' ה'⁷⁵.

דרך החישוב דורשת חישוב של כמה מולדות קדימה, ולא רק שני מולדות כמו ב"שיטה הקלאסית". יש לנהוג בחישוב זה זהירות וכאשר "מתקבלת

73. זאת בשונה מהרמב"ם בהלכות קידוש החודש פ"ח ה"ז שעורך את ההפרש ללא ימי ראשי השנה, ולכן במקרה זה ההפרש לפי הרמב"ם הוא 2 ימים: ג' וד'. בחיבורי "חיבור חכמת העיבור" (שי ואלטר, מהדורה חמישית, ניסן תשס"ב) אני עורך את ההפרש לפי חיסור פשוט של שני מספרי ראשי השנים 2 - 5 והתוצאה בדוגמא היא הפרש של 3 ימים, ולמרות ההפרשים השונים הכל הולך אל דרך אחת.

התראה" על שנה בת 356 יום (וכמובן הדבר קורה בשנה פשוטה שהמולד עבר בה את גבול ג-ט-רד) ואו על שנה בת 382 (וכמובן הדבר קורה בשנה מצואי מעוברת שהמולד עבר בה את גבול ב-טו-תקפט) יש לסדר את השנים כך שלא יחרגו את הגבול המותר (ראה דוגמה ב"שערים" עמ' 45).

מצד שני יש הקלה גדולה בכלל זה בעצם חישוב המולד ובדיקתו: לאחר שחושב המולד צריך לבדוק אותו רק לפי 2 דחיות פשוטות אר"ו ו"מולד זקן". משמעות הדבר, כי אין כל כך צורך לבחון את המולד בדקדוק ולהביט אל חלקיו. מה שיש לבדוק זה: א. את היום בשבוע, אם הוא כשר. ב. את השעה-אם היא לא עברה את גבול 18 השעות של מולד זקן (או במילים אחרות, אם המולד לא נפל ברבע האחרון של היממה). לפי 2 דחיות אלו קובעים את היום בשבוע בו יחול א' בתשרי (או א' בניסן). הסיבוך לא נוצר כלל בשלב זה, אלא רק בשלב הבא, והוא בדיקה של מספר שנים עוקבות כדי לוודא שאין חריגה מאורך השנה המותר, כלומר מהכלל שו"ח כה"ז חד"ו.

ומעתה, לענייננו: אם אמנם מכתב ראש הגולה משקף תקופה שבה חישוב את הקביעות בדרך זו של שו"ח כה"ז חד"ו, הרי ברור מדוע עוגלה השעה ולא הוזכרו החלקים במכתב: לעולם לא היה צורך לדקדק בחלקים מכיון שהבדיקה רק כלפי הכללים אד"ו ו"מולד זקן", ולכלל מולד זקן לא חשוב דיוק של חלקים אלא דיוק של שעות.

על האותנטיות של מכתב ראש הגולה

"אך נראה לי שהמכתב איננו המקור, בגלל מחיקות הסופר ע"י ניקוד שיש בו - מה שנראה כמו טעויות בהעתקה. בתצלום שבמכון לתצלומי כ"י עבריים רואים תופעה מעניינת: הקלף בצד אחד נראה "נגוס" (צד ימין בצד א' הקדמי, צד שמאל בצד ב' האחורי) אבל הסופר הפסיק את הכתיבה לפני ה"נגיסה" - מה שמוכיח שהנייר היה כבר "נגוס" לפני הכתיבה, דהיינו הקלף לא חתוך בצורה ישרה, ואולי אפשר ללמוד מכך שהמכתב שלנו הוא לא המקור של ראש הגולה שהיה מקפיד לשלוח בצורה יותר מכובדת אלא של סופר שרצה לשכפל עותק של המכתב."

קטע זה הוא ציטוט של דברי לעיל בעניין מקוריות המכתב

בעזרתו של ד"ר עזרא שבט מהמכון לתצלומי כתבי-יד עבריים, הספריה לאומית, ירושלים, התברר לי שכבר היה מי שדן במכתב זה. התאריך במכתב, הוא קדום מאוד ביחס למסמכים שנמצאו בגניזה הקהירית. במאמר שבין השאר דן במסמכים הקדומים בגניזה כותב מלאכי בית-אריה⁷⁶:

קטע מאיגרת בענייני עיבור, מן הגניזה, קמברידג' T.-S.8G7/1, שנכתבה בשנת ד'תקצ"ה = 835 לסה"נ. בירנבאום⁷⁷ מביא קטע זה באוסף הלוחות כדוגמה לכתיבה משנת 835, ואף מאן שפרסמו, ראה בקטע איגרת מקורית. אלא מחמת היקטעותה של איגרת זו אין לדעת בבירור, אם איגרת

76. "פאלימפססט מינכן: שרידי מגילה מלפני המאה הח", קרית ספר, כרך מ"ג, חוב' ג' סיון תשכ"ח, עמ' 413.

77. בית-אריה הע' 12 שם מציין לדברי בירנבאום:

S. A. Birnbaum, The Hebrew Scripts ii, Oxford 1954-57, no. 188

וכן לדברי מאן "היהודים במצרים" (ראה הע' 13) חלק א' עמ' 52-55, חלק ב' עמ' 41-42. וכמובן לדברי ח"י בורנשטיין.

מקורית כאן אם העתק מאוחר יותר; מכל מקום, צורת הדף אינה מוכיחה שהוא קטע מגוף איגרת דיוקא⁷⁸.

ביקשתי מד"ר עזרא שבט לעיין בתצלום כתב-היד ולחוות את דעתו. תשובתו הייתה: מכתב ראש הגולה לא נראה כאגרת מקורית, אלא כדף מספר (מצחף) שזמנו המאה ה-11 לערך. גם פרופ' מלאכי בית-אריה הסכים עמו לגבי קביעה זו. לאור ההתקדמות במחקר הגניזה, ברור שכל דיון עתידי ב"מכתב ראש הגולה" חייב לקחת בחשבון נתונים אלו, בניגוד לדעתו של מאן "שראה בקטע איגרת מקורית". תודתי נתונה לעזרא שבט על טרחתו.

מיהו ראש הגולה ?

על שאלה זו כבר כתבתי לעיל:

"כותב המכתב הוא כנראה ראש הגולה דוד בן יהודה; באגרת רב שרירא גאון⁷⁹ מוזכר שדוד בן יהודה ראש גולה מינה את מר ר' יצחק לראשות הישיבה. הדבר היה בשנת 1144 לשטרות, דהיינו שנת 833 לספירה, בערך 3 שנים לפני זמן המכתב; ואם לא נפטר ראש הגולה עד אז, הרי הוא זה שכתב את המכתב. לקראת ההגהות של מאמר זה, הגיע לידי גם חלקו הראשון של ספרו של מאן "היהודים במצרים" שם הוא כותב על המכתב מעמ' 50 ואילך, וראיתי שכיוונתי לדבריו."

לא הייתי שב לעסוק בשאלה זו לולא דברי פרופ' משה גיל בספרו⁸⁰. גיל חולק על דבריו של מאן שאותו ראש גולה (היה דוד בן יהודה, וכותב שסביר

78. בהערה 12 שם מודה בית-אריה לא. קופפר שזיתה את התצלום של בירנבאום.

79. מהדורת הרב נ.ד. רבינוביץ נוסח צרפת, וגשל, ירושלים תשנ"א עמ' 155, וראה עוד פרטים על דוד בן יהודה בעמ' 153.

80. "במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים" ת"א תשנ"ז, ח"א, עמ' 220. עוד כתב על הנושא בספרו הקודם "א"י בתקופה המוסלמית הראשונה" ת"א תשמ"ג, ח"א, עמ' 465.

יותר שהיה זה יריבו שעדיין קרה לעצמו 'ראש גולה', דניאל בן שאול בן ענן. כמו כן מערער גיל על רצינותו של מכתב ראש הגולה וטוען שהדברים נאמרו בו מתוך פולמוס ולשמו. כן כתב גיל:

"מאן הראשון שפרסם מכתב זה, ציין שבטבלאות של מאהלר, בספרו הנודע על הלוח היהודי, שנת ד'תקצ"ה היא שנה שלמה, ואמנם כן הדבר, וכמוה גם השנה שלאחריה, שנת ד'תקצ"ו. ואולם מאן לא שם לב שהוויכוח שהתעורר היה ביחס לקביעות שנת ד'תקצ"ז שאמנם אמורה היתה להיות חסרה. ואין ספק שאמנם היתה מחלוקת, שאם לא כן מה ראה ראש הגולה לכתוב את מכתבו".

גיל טעה בשנת המכתב: אליבא דכל החוקרים שעסקו במכתב זה שנת המכתב היא ד'תקצ"ו ולא ד'תקצ"ז. גיל ביקש לאתר כאן מחלוקת בסגנון רס"ג ור"א בן מאיר, כאשר מכתב ראש הגולה (ד'תקצ"ז לפי דברי גיל) זהה לקביעות שלנו, והוא נכתב כנגד בעל מחלוקת הטוען אחרת. "שאם לא כן מה ראה ראש הגולה לכתוב את מכתבו".

את השאלה "מה ראה ראש הגולה לכתוב את מכתבו?" שאלתי גם אני למעלה, אבל השערה זו שהמכתב נכתב נגד בעל מחלוקת צריכה ביסוס, ותמוה הוא השימוש בצמד המילים "אין ספק". מכל מקום טעה גיל במספר השנה, והיא ד'תקצ"ו וחסרה ונגד הלוח שלנו, ולא ד'תקצ"ז.

ובכל זאת לא ניתן להתעלם מהעובדה ש"מכתב ראש הגולה" נכתב דווקא בזמן שיש מחלוקת בין ראש גולה דוד בן יהודה לבין הטוען האחר דניאל בן שאול בן ענן, ויש יסוד לטענה כי היה קשר בין המכתב למחלוקת על ראשות הגולה.

בסיום המאמר, ברצוני, להודות לידידי רחמים שר שלום, שהגיה את מאמרי והעיר לי הערות חשובות ומועילות, חרף היותו סובר אחרת ממני.

אני חושב שעיקר ההישג במאמרי הוא הצבת אופוזיציה הולמת לשיטת בורנשטיין, שנבעה בין השאר מגישה אבולוציוניסטית שכללה בין השאר חוסר הערכה לרמתם של חכמינו, ולפי דרכו הסיק שמידת כט-יב-תשצ"ג לא הייתה ידועה לחכמינו עד תרגום האלמגסטי לערבית. קראתי גם את הערות של שר-שלום הבאות אחר מאמרי, ועדיין אני בדעתי שיש לפרש את המולד המעוגל המופיע במכתב כמתאים למולד של לוחנו הנוכחי. לדעתי, הערותיו של שלום לא מעלות ולא מורידות, מלבד ההערה בנושא "מולד אדם" אצל אלח'ורזמי, ואמנם עניין זה מצריך עיון שבעז"ה נדרש אליו בעתיד.